

מאמרים

המדינאי, העורך והעיתון: בן-גוריון, שוקן ועיתון הארץ

אורית רוזין

א. פתח דבר

בשנות החמישים המוקדמות התעורר ויכוח חריף בכנסת בעקבות ביקורת נוקבת של עיתון הארץ¹ על ממשלת דוד בן-גוריון. הארץ טען כי ממשלת המעבר, שכינה לאחר נפילת הממשלה השנייה בהצבעת אי אמון בפברואר 1951, היא ממשלה בלתי חוקית.²

* תודה ליחיעם ויץ ודני רובינשטיין על הערותיהם לטיוטות מוקדמות של מאמר זה, ולאילן גור זאב ויחיאל לימור על שיחות הרקע.

1 ב-1953 הובילו דבר והארץ את טבלת התפוצה של עיתוני הבוקר עם כ-29,000 בממוצע בחול ובשבת. ראו, גנוך המדינה (להלן: ג"מ), 2221/12/ג, על פי נתון אחר התפוצה של הארץ באמצע השבוע עמדה על כ-28,000 גיליונות ואילו בסוף השבוע נמכרו כ-36,000 גיליונות בשנים 1953 ו-1954, שם, ג 2221/4. הארץ הוגדר יחד עם מעריב וידיעות אחרונות כעיתון המקובל על הרחוב. במפא"י קוננו על כך שהמוני פועלים, חברי מפלגה פקידים ומנהיגים מחממים בחיקם את 'הפתן' הזה. דיון על 'העיתונות לקראת בחירות', 19.4.1951, ארכיון מפלגת העבודה, 103-1951-13-2. הארץ נחשב גם עיתון מהימן מאוד. במחקר דעת קהל שבחן את מהימנות העיתונים בעיני הציבור הובילו את הרשימה הג'רוסלם פוסט ואחריו הארץ. ראו, ג"מ, ג 5455/1859 I.

2 'הממשלה אינה חוקית', הארץ, 9.3.1951; 'תשובתו של דבר', הארץ, 12.3.1951. לטענת הארץ נפלו ליקויים בדרך שבה טיפל הנשיא במשבר שלאחר נפילת הממשלה בהצבעת אי האמון בפברואר. הארץ טען שהנשיא לא מילא אחר הוראות החוק ומשום כך טען שלממשלה המכהנת לא היה בסיס חוקי. עוד סברו בהארץ שממשלת המעבר אשר תיכון על בסיס חוקי צריכה להיות ממשלת מינימום,

מנחם בגין, יושב ראש חרות, המפלגה הרביעית בגודלה בכנסת, נאחז בדבריו בכנסת בקביעתו של הארץ בבקשו לחזק את תביעתו לצמצום סמכויותיה של ממשלה זו. בתגובה לטענת בגין אמר בן-גוריון:

חבר-הכנסת בגין הביא חיזוק לדעתו מעתון הארץ. אני מניח שכל עתון חושב את עצמו לעתון חשוב מאד, כמו שכל נואם חושב עצמו ל'העם'. חבר-הכנסת מיקוניס מדבר בשם 'העם' והוא מוציא עתון בשם קול העם. לא אתן פה שום קוואליפיקציות לשום עתון, אבל איני מבין מדוע דעתו של מר בגין נעשתה יותר חשובה אם גם באחד העתונים נאמר מה שהוא אומר. מה זה עתון? מי שיש לו כסף, שוכר פועלים שמדפיסים לו מה שהוא כותב. האם האמירה נעשתה יותר חשובה – מפני שנדפסה על גבי נייר?

בן-גוריון הוסיף: 'האם אתה חושב ש"מישהו" זה שדבריו נדפסו, יותר חשוב ממך? אתה, מר בגין, מנהיג של סיעה, וכלום לא מספיק לך שדעתך היא כזאת? ואם אינני מקבל דעתך, אין הסתמכותך על עתון מוסיפה כלום'.³ כוונתו של בן-גוריון הייתה ללעוג לבגין, נבחר הציבור, בשל הישענותו על כלי תקשורת, אך עורך הארץ גרשום שוקן ואחרים⁴ זכרו בעיקר את הרישא של דברי בן-גוריון גם עשרות שנים מאוחר יותר. ייתכן שנימת הזלזול, ובייחוד השוואת עיתונו לביטאון קול העם הקומוניסטי, הם שצרכו בתודעתו של שוקן את תחושת העלבון.⁵

כשני עשורים לאחר האירוע הזה ציטט כתב הארץ, מרדכי ארציאלי, דברים שאמר בן-גוריון הזקן במסיבת עיתונאים במדרשת שדה בוקר: 'הארץ הוא העתון הטוב ביותר בארץ, אני מכבד אותו וראוי שכולם יכבדו אותו'. בשמעו מילים אלה, כך סיפר הכתב, ניגש יהודה גוטהלף, עורך דבר, אל בן-גוריון ואמר לו שדבר הוא העיתון הטוב ביותר בישראל. בן-גוריון השיב בכעס: 'אין עתון בישראל כעתון הארץ הנותן ביטוי לכל מיני דעות בקשר לויכוח פוליטי. דבר אינו עתון אוביקטיבי, הוא מפרסם השמצות ועורך העתון אינו נותן למושם אפשרות להשיב על ההשמצות'.⁶

שסמכויותיה יוקדשו לטיפול שוטף ושהיא אינה אמורה להגיש הצעות לחוקי יסוד (כפי שנעשה בפועל).

3 דברי הכנסת, 4.4.1951, עמ' 1583-1589 [הדגשה שלי – א"ר].

4 ראו, שלום רוזנפלד, 'הככל עובד העתונאי?', קשר, חוב' 14 (נובמבר 1993), עמ' 2.

5 תום שגב, הארץ שלנו, שיחה עם גרשום שוקן, כותרת ראשית, 3.10.1984 (להלן: שגב, הארץ שלנו), עמ' 24-26, 43-44.

6 מרדכי ארציאלי, 'ב.ג.: הארץ – העתון הטוב ביותר בארץ', הארץ, 20.6.1969. ארציאלי שימש כתב הארץ בנגב.

הכורסה החביבה על בן-גוריון בחדר הספרייה בביתו בתל-אביב
[באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית, צלם: יעקב סער]

בין שני הציטוטים קיים פער רחב בכוונות הדובר, בזמן ובמצבו הפוליטי והאישי של בן-גוריון. יחסו של בן-גוריון לעיתון הארץ, וכפי שנראה להלן גם יחסו של הארץ לבן-גוריון, השתנו תכלית השינוי. הארץ הפך ממבקר עיקש ועקבי של עמדותיו ומעשיו של בן-גוריון למשענתו בימים קשים. גם ביחסי גרשום שוקן עורך הארץ ובן-גוריון חלו תמורות במהלך השנים.

לא רק מעל גבי גיליונות העיתון, אלא אף מאחוריהם הסתתרה מערכת יחסים מתוחה ומרתקת בין שני האישים. בן-גוריון הגיב לעתים תכופות על כתבות שנדפסו בעיתון,⁷ ואף פנה מפעם לפעם לשוקן בבקשה לתיקון ידיעה שנדפסה בו.⁸ לכאורה

7 ראו, למשל, דוד בן-גוריון, 'דברי סולפו מארץ', דבר, 22.7.1954; מכתב בן-גוריון למערכת הארץ, 11.7.1955, ארכיון בן-גוריון (להלן: אב"ג), חט' התכתבות; מכתב בן-גוריון למערכת הארץ, 23.1.1967, שם; מכתב בן-גוריון לגרשום שוקן, 12.6.1958, שם; מכתב בן-גוריון לשבתי טבת, 4.10.1958, ג"מ, 5498/2 (2653); מכתב שבתי טבת לבן-גוריון, 2.11.1958, שם; מכתב בן-גוריון למערכת הארץ, 24.11.1958, אב"ג; מכתב בן-גוריון לשוקן, 27.11.1960, שם.

8 ראו, למשל, מכתב אפרים עברון (מזכיר ראש הממשלה) לגרשום שוקן, 14.11.1951, ג"מ, ג 2/5498 (2653); ראו גם מכתב בן-גוריון לשוקן, 27.1.1956, אב"ג; מכתב שוקן לבן-גוריון, 29.1.1956, שם. בשלב מסוים שאל שוקן את בן-גוריון מדוע אינו שולח את מכתבי התיקון שלו במטרה שיודפסו בהארץ במקום בדבר. בן-גוריון השיב לו שפעם כשעשה זאת פורסם מכתבו בצד הערת המערכת ומאז אינו עושה זאת. שוקן הבטיח שלהבא מכתביו יודפסו בלא הערות המערכת. מכתב בן-גוריון לשוקן, 1.6.1968, שם; מכתב שוקן לבן-גוריון, 5.6.1958, שם; מכתב בן-גוריון

כפתה עליהם המציאות להידבר זה עם זה בתוקף תפקידם, אך מן ההתכתבות ביניהם שנשתמרה בארכיונים עולים לא רק הדיו של ויכוח חריף כי אם גם עקבותיה של שיחה מתמשכת.⁹

במאמר זה ישורטטו קווים לתיאורה של מערכת היחסים הזאת בשנות החמישים והשישים – לפני, בזמן ולאחר התמורה ביחסיהם. אולם לפני שייבחנו יחסו של הארץ לבן-גוריון ושל בן-גוריון כלפי הארץ, ראוי לעמוד בקצרה על יחסו של בן-גוריון לעיתונות.¹⁰

ב. בן-גוריון והעיתונות

אחת הפסקאות מכמירות הלב ביומנו של בן-גוריון היא ציטוט מכתבה של יואל מרקוס שנדפסה בהארץ ב-27 באפריל 1967. בכתבה מתואר ביקורו של בן-גוריון בבון, בירת גרמניה המערבית, לרגל הלווייתו של קונרד אדנאואר. את הלשון היבשה והלקונית של בן-גוריון מחליף תיאור מפורט של הכבוד, התשואות ותשומת הלב הרבה שלהם זכה המדינאי הקשיש מצד הקהל הרחב ומנהיגים בעולם. דומה כי עד שזקן לא נזקק לרוב בן-גוריון לעיתונות לחיזוק רוחו. לעומת זאת, בשנות המדינה הראשונות ניתן לאתר גילויים לא מעטים של זלזול מצדו של בן-גוריון כלפי העיתונות. ב-29 בנובמבר 1951 אמר בן-גוריון בהרצאה שנשא בפני אגודת העיתונאים בתל-אביב:

אינני יודע אם הכותרות השמנות והמעוררות, שהרעישו לבבות הקוראים יום יום, יזכו להיאצר אי פעם בספר דברי הימים של תקופתנו. נראה לי, שההיסטוריון בעתיד ימלא ספרו תיאורים וסקירות וניתוחים של מעשים אשר לא זכו כלל להיזכר על דפי העתונות היומית. ואין זו אשמת העתונאי – כי הוטל עליו להיות עתונאי ולא היסטוריון. עליו לתאר המאורע החולף שמעורר רעש, ולא לשעמם הקורא בדיסרטציות מדעיות של סופרי קורות העתים.

למערכת הארץ, 7.4.1959, ג"מ, ג 5498/2 (2653); מכתב בן-גוריון למערכת הארץ, 25.6.1959, אב"ג; מכתב בן-גוריון לשוקן, 17.4.1960, שם.

9 על אף חילוקי הדעות שיחתם התנהלה בגבולות השיח הציוני המקובל. זאת למרות העובדה שבן-גוריון פקפק לעתים במחויבות הציונית של שוקן לקיום עצמאי וריבוני של העם במדינתו. יומן בן-גוריון, 2.7.1954, אב"ג. שוקן, לעומת זאת, בהחלט ראה עצמו כציוני. ראו שגב, הארץ שלנו, עמ' 43. ראו גם גיורא גולדברג, 'היחלשות המוטיב הציוני מארץ 1948-2002', קשר, חוב' 32 (נובמבר 2002), עמ' 37.

10 שאלה זו עומדת כעת במוקדה של עבודת דוקטור של רפי מן, 'בניין האומה והמאבק על המרחב הציבורי: הממד התקשורתי בפעילותו של דוד בן-גוריון – 1963-1948'.

אבל זהו טבע העתונות. עיסקה – הרגע ובעיקר – הרגע יוצא הדופן, הצעקני, המסעיר, המגרה. בקיצור – השערוריה. ואין לבוא אליכם בטרונאי ובקובלנות. לכך נוצרה העתונות [...].¹¹

בדבריו של בן-גוריון ניכרת נימה של לעג. העיתונאי הוא בעיניו עבדו של ההווה הגס, הצעקני והבלתי חשוב; גם ההיסטוריון אינו יוצא נקי ומואשם בהטלת שעמום על קוראיו. גיבוריו של בן-גוריון הם אנשי המעשה: 'מאות ורבבות של מתיישבים ותיקים וחדשים העובדים יום ביום בשדה, נוטעים וזורעים, עובדים ברפתם ובגינתם, בונים ומעבדים אדמת בור'.¹² שנתיים מאוחר יותר עמד שוב בן-גוריון מול אגודת העיתונאים בתל-אביב ובירך את חבריה. הפעם היה זהיר יותר:

חברי העיתונאים, לא בלי היסוס ודחילו אני בא לדבר לפני עתונאים, אם כי היושב-ראש שלכם כבר גילה את סודי, שלפנים עסקתי בעתונות, ואולי אשוב למלאכה זו העשויה להיות גם מלאכת מחשבת, אם יור' אגודת הסופרים יסכים לי [כך במקור]. והסיבה להיסוסי היא פשוטה: מה אפשר לספר לכם העתונאים. אתם גם מקור כל חדשות שהיו, ולפעמים גם שלא היו, ואתם גם מסבירים את החדשות. ואם בכל זאת העזתי לבוא הנה, הרי זה מפני שאף-על-פי שהייתי פעם עתונאי, הריני רואה את הדברים אולי קצת אחרת מאשר רוב העתונאים. אני מתעניין על-פי רוב בדברים שאינם מעסיקים כל כך את העתונות, בכל אופן אינם מופיעים בכותרות של העתונות, כי באנשים חיים אני מתעניין, לא רק באנשים העושים שערוריה או מעשה פשע [...] אני עוקב אחרי אנשים שאינם זורקים את עצמם מקומה ג' או ד' אלא הולכים ברגל לעבודתם לשדה, לבית החרושת, למחנות הצבא, למשרדים, לנמל ולמקום עבודה אחר.

הוא קרא לעיתונאים לסקר יותר את החברה הישראלית מפני ש'היסטוריה יהודית אינה נעשית לא כמוסקווה ולא בושינגטון, אף לא בכנסת בירושלים, אלא היא נעשית בשדות ישראל, בבתי החרושת שלה, בבתי הספר שלה, במחנות-הצבא שלה [...]. גורלנו יוכרע לא ביחס של תקיף עולמי זה או אחר אלינו, אלא בכושר עבודתנו בכפר ובעיר, בייצור שלנו [...], בחינוך העברי [...]. ובכוח ובגבורה של צבאנו'.¹³ לרגע אחד נדמה היה שבן-גוריון שינה את עמדתו העוינת כלפי העיתונות, והנה הוא מגלה הערכה

11 ראו, זכי שלום, 'בן-גוריון והעתונות – הלכה ומעשה', קשר, חוב' 20 (נובמבר 1996) (להלן: שלום, בן-גוריון והעתונות), עמ' 57-60.

12 שם.

13 דוד בן-גוריון, 'העתונות והחיים', בתוך: ספר השנה של העיתונאים, תל-אביב תשי"ג, עמ' 193-195.

רבה לבעלי המקצוע – לשעבר מקצועו. אך עד מהרה שבה ונגלית עמדתו הראשונה ונחשפת שוב ביקורתו על המקצוע, אם כי באופן מעודן יותר. תעודות אחרות – הפעם מן הצד השני של המטבע, מצד הכתבים והעורכים – חושפות גם הן את יחסו של בן-גוריון לעיתונאים. הכתב הפרלמנטרי של הארץ, יעקב ג'ימס רוזנטל, שברבות השנים התקרב לבן-גוריון, כתב בפברואר 1954 לראש הממשלה הטרי משה שרת: 'ידוע לכלנו כי ראש הממשלה מר בן-גוריון אינו נמנה עם מוקירי העתונות הישראלית כמות שהיא, ולא הירבה בטיפוח יחסים הדוקים בינו ובין עתונות זו ונציגיה'. רוזנטל ציין בנימה אישית, 'ומזה שנים הייתי סובל סבל נפשי ממצב-דברים זה בכלל ולגבי העתון שיש לי הזכות לשרתו בפרט'. רוזנטל מספר במכתבו שחבריו לתא הכתבים הפרלמנטריים הסמיכו אותו לפנות לראש הממשלה המיועד שרת ולבקשו לכונן מערכת יחסים אחרת עם הכתבים הפרלמנטריים, זאת מבלי לפגוע כמובן בעצמאותם.¹⁴ פנייה זו מעידה, כך נדמה, על טיב יחסיו של בן-גוריון עם העיתונות. שוקן סיפר בערוב ימיו כי לאחר אחת מפגישות ועדת העורכים ניגש אליו בן-גוריון ושאל אם אי אפשר להיות אדם תרבותי אם לא קוראים עיתון. 'בעצם', אמר שוקן, 'רצה לומר שתרבות יכולה להתקיים גם ללא עיתונות. הנה, אמר, ביוון העתיקה, הייתה תרבות גבוהה, ללא עיתונות. עניתי לו: בדמוקרטיה אי-אפשר להיות אזרח, אם לא קוראים עיתון'.¹⁵ דומה עם זאת שיחסו של בן-גוריון לעיתונות היה פשוטי פחות מכפי שעולה מהתעודות שהובאו כאן, כפי שהעריך גם שוקן עצמו:

בן-גוריון התייחס לעיתונות ברצינות רבה; הוא החשיב אותה מאוד [...]. הוא היה קורא מובהק, הגיב מיד. לא פעם, כאשר ישב בשדה-בוקר, היה מופיע אצלנו כ-11 בבוקר שליח מיוחד על אופנוע, ומביא תגובה של בן-גוריון על דברים שפורסמו אצלנו באותו בוקר. לא עניין אותו מה כותבים עליו, הוא היה מחוסן, אבל כשייחסו לו דברים שלא אמר – כעס. מהדברים הנכונים התעלם [...]. פעם אחרי הבחירות לכנסת הראשונה, כשניסה להקים ממשלה רחבה, שאלו אותו, איזו אופוזיציה תהיה לממשלה, אם כולם יהיו בקואליציה? אין מה לדאוג, ענה. העיתונות תהיה האופוזיציה.¹⁶

בתיקי ההתכתבות של בן-גוריון מצויים לא מעט מכתבים שהחליף עם עיתונאים ועורכים. למרות המחלוקות נתגנבה לעתים למכתבים גם נימה אישית.¹⁷ אפשר לומר

14 מלכה רוזנטל, מקצת חיי ג'ימס יעקב רוזנטל ז"ל, ירושלים [חש"ד], עמ' 43-64.

15 עמוס נבו, 'סוף ציטוט', ידיעות אחרונות, 3.10.1986.

16 שם.

17 מכתב אריה דיסנצ'יק לבן-גוריון, 6.1.1958, אב"ג; מכתב בן-גוריון לאריה דיסנצ'יק, 7.1.1958,

שם; מכתב פולה ורוד בן-גוריון לשלום רוזנפלד, 16.6.1957, שם.

אפוא שיחסו של בן-גוריון לעיתונות היה מורכב. זכי שלום תיאר אותו כדואלי: מצד אחד הכיר בן-גוריון בעוצמה שיש לעיתונות וכיבד אותה, אך מצד שני ציפה שהעיתונות והעיתונאים יפעלו בראש ובראשונה למען האינטרס הכללי.¹⁸ תסכולו בא לידי ביטוי ביומנו כאשר כתב ב-1956 כי חופש העיתונות בישראל כה גדול עד שהוא מגיע לכדי הפקרות וסבר שיש לחנך העורכים לאחריות ולהכרת חובה.¹⁹ למרות יחסו המסויג עשה בן-גוריון שימוש רחב בעיתונות, הגיב לעתים תכופות לעניינים שהופיעו בעיתונות שנחשבה בעיניו ראויה,²⁰ נפגש עם עורכי העיתונים כדי למזער נזקים²¹ ואף פרסם בה לא מעט. נראה אפוא כי בן-גוריון אמנם הקפיד ליצור רושם של זלזול בתקשורת, אך למעשה ייחס חשיבות לה ולפועלה, שכן אחרת קשה להסביר מדוע טרח להקדיש לה תשומת לב רבה כל כך.²²

ג. הביקורת בעיתון הארץ בשנות החמישים

העברת שבט הביקורת על השלטון הייתה בעיני בכירים במערכת הארץ אחד מתפקידיה החשובים של העיתונות. משה קרן היטיב להגדיר זאת במאמר מ-1953 אשר בו השיב לטענה כי גישתו של העיתון מורידה את המורל.²³ קרן טען שדווקא מי שאוהב את מדינתו בכל לבו הוא זה החייב להיות רגיש לליקוייה ולסכנות האורבות לה. עיתון יומי, גרס, אינו מרבה לדבר על עקרונות מוסכמים המובנים מאליהם כאהבת מולדת מפני שאלה משמשים עקרונות מובנים מאליהם. אבל אם העיתון מגיע למסקנה שגישת השלטונות לבעיות לא תביא לפתרון המוצלח או אף עלולה לגרום נזק למדינה, אזי עליו לפעול כאופוזיציה. קרן קבע:

יתכן שיהיה בעתון לא מעט מהמדכא. אך כלום העתון אשם בכך? אם ישים עתון לעצמו חובה ראשונה "להרים את המוראל", רבה הסכנה

18 שלום, בן-גוריון והעיתונות, עמ' 59-60.
 19 יומן בן-גוריון, 2.8.1956, אב"ג.
 20 ראו, למשל, מכתב בן-גוריון לשוקן, 27.11.1960, אב"ג; מכתב בן-גוריון למערכת דבר, 22.7.1954, שם; מכתב בן-גוריון לפנחס רוזן, 22.8.1955, שם; מכתב בן-גוריון למערכת דבר, 11.7.1955, שם.
 21 ראו, למשל, יומן בן-גוריון, 1.10.1956, 11.10.1956, אב"ג.
 22 ראו גם אורית רוזין, *קול העם* – דיוקנו של מאבק, בתוך: מיכאל בירנהק (עורך), *שקט מדברים: התרבות המשפטית של חופש הביטוי בישראל*, תל-אביב 2006 (להלן: רוזין, קול העם), עמ' 91, 97.
 23 משה קרן הצטרף אל מערכת הארץ ב-1946, לאחר שחרורו מן הצבא הבריטי, והיה חיש מהר לאחד מבכירי הפובליציסטים. הוא פרסם מאמרים רבים בחתימתו ואחרים בשם המערכת. קרן (קרמר) נולד ב-1909 ועלה לארץ ישראל ב-1933. קרן יצא לחופשה מעיתונו ב-1949 כדי לשמש כיועץ השגרירות הישראלית בווינגטון ואחר כך שירת בלונדון. באוגוסט 1953 חזר למערכת הארץ. הוא פרסם שורת מאמרים חשובים בעקבות משפט קסטנר ונפטר במפתיע חודשים ספורים אחריו, בקיץ 1955 (תודה לארכיון הארץ). ראו גם יחיעם ויץ, *האיש שנרצח פעמיים*, ירושלים 1995 (להלן: ויץ, האיש), עמ' 296.

שיפול קרבן לניסיון להסתיר מעיני הקורא עובדות שאינן נוחות ולטשטש אמיתות לא נעימות, פן יגרום לו מפח נפש. העתון יצייר תמונה ורודה, שאינה הולמת את המציאות; יפרש פירוש מטשטש ומקל את חומרת המצב. אין צורך להפליג למרחקים כדי למצוא עתונים כאלה. הארץ משתדל לא להמנות עמם.²⁴

אכן, בשנות החמישים היה הארץ מבקר חריף של מדיניות הממשלה שבראשה עמד בן-גוריון. ביקורת נמתחה, יש לומר, גם על מדיניותה של ממשלת שרת. בעיקר סומן פנחס לבון, שר הביטחון, כיעד לביקורת. הארץ ביקר את מדיניות החוץ והביטחון של הממשלה ובמיוחד כמה מפעולות התגמול. עמדתו המתונה של העיתון שיקפה את דרכו המדינית של שרת יותר מאשר את תפיסת הביטחון של לבון.²⁵ לעתים קרובות, טען בני מוריס, הייתה ביקורתו חריגה.²⁶ לאחר פעולת התגמול הישראלית בכפר קיביה (שנערכה בתגובה לרצח של אם וילדיה ביהוד) בסתיו 1953, פעולה שבה נרצחו כשישים מתושבי הכפר, רובם נשים וילדים, פרסם הארץ מאמר מערכת ובו הביע צער על התוצאה הטרגית של האירוע. במקביל טען הכותב שהדבר נגרם עקב פעולות האיבה של המסתננים. הוא גינה את 'קלות הדעת השחצנית' שבה 'חוגים מסוימים' בישראל (הכוונה הייתה לבן-גוריון ולחלק גדול משריו) מתייחסים לתגובות העולם כלפי מדיניות ישראל. בעת תכנון פעולות צבאיות, סבר הכותב, יש להתחשב בדעת ממשלות במערב. העיתון תבע אפוא שיימצאו איזון או נוסחה מאזנת שתביא בחשבון הן את הצרכים הביטחוניים של ישראל והן את צורכי מדיניות החוץ. במקרה של קיביה, קבע מאמר המערכת, 'הופרע שיווי משקל זה ומעמדנו הבין-לאומי נפגע לא מעט'.²⁷ הארץ היה העיתון היחיד שעקף את הצנזורה והביא פרטים על פרשת קיביה באמצעות ציטוט ממקורות זרים ואפשר במדור 'מכתבים למערכת' תחילתו של דיון ציבורי בשאלות המוסריות שזו עוררה.²⁸

בתקופת כהונתו של לבון כשר ביטחון עקב העיתון מקרוב אחר פעולת תגמול כושלת שנועדה להשיב עדר צאן (או לקחת בכוח עדר חלופי) שנגנב מעין גדי במאי 1954. פעולה זו נסתיימה במותם של ארבעה ערבים בחירבת אל-גינבה. בניגוד

24 משה קרן, 'על כוסות חצי-מלאות וכיוצא באלה', הארץ, 5.12.1953.

25 דוד טל, תפיסת הביטחון השוטף של ישראל: מקורותיה והתפתחותה 1949–1956, קריית שדה-בוקר 1998, עמ' 156–157.

26 בני מוריס, 'העיתונות הישראלית בפרשת קיביה', תיקון טעות: יהודים וערבים בארץ-ישראל 1936–1956, תל-אביב 2000 (להלן: מוריס, העיתונות), עמ' 190.

27 'מיום ליום: קיביה סיבות ותוצאות', הארץ, 19.10.1953.

28 ראו, מוריס, העיתונות, עמ' 192–194, 197. יש לומר עם זאת שאת הביקורת החריפה ביותר על פעולת קיביה השמיע דווקא הדו-שבועון בטרם, שם פרסם ישעיהו לייבוויץ' מאמר שבו קבע כי בקיביה כשלה האומה מבחינה מוסרית.

לעיתונים אחרים ציטט הארץ בהרחבה את ממצאיה של ועדת שבידת הנשק ותבע במאמר מערכת מן הממשלה לומר את האמת לציבור.²⁹ אולי תביעה זו השפיעה בסופו של דבר על הממשלה להגיב, שכן הממשלה פרסמה גרסה ממשלתית (מרוככת ומעודנת) משלה לפרשה. הארץ הביא אמנם את הגרסה הממשלתית במלואה,³⁰ אבל במקביל נדפס מאמר מערכת נוסף שהטיל ספק ודופי בעצם הפעולה ותוצאותיה, אף שלא בעובדות שהציגו דוברי צה"ל.³¹ מוריס העריך כי 'הארץ' היה ונותר בודד בהשקפתו, שאותה ביטא באופן מרוסן. שאר העיתונים אימצו ללא ספקות וללא בדיקה את הגרסה הרשמית.³²

ביקורת חריפה במיוחד מתח הארץ על פעולת כנרת שנערכה בדצמבר 1955, בשעה שבן-גוריון שב וכיהן בתפקיד ראש הממשלה ושר הביטחון. במאמר מוסגר יש לומר כי לפעולת כנרת הגדולה יחסית בהיקפה (לסורים היו 54 הרוגים, לרבות שישה אזרחים, ושלושים שבויים; לצה"ל – שישה הרוגים ו-14 פצועים), לא קדמה התגרות שחרגה מן הדפוסים המוכרים. הפעולה כוונה נגד מוצבי הסורים סביב החוף הצפוני-מזרחי של הכנרת.³³ העיתון לא רק הטיל ספק בכדאיות הפעולה ועיתויה מבחינה מדינית (בשעה שישראל נאבקה להשיג נשק בארצות הברית)³⁴ אלא גינה בחריפות את דרך קבלת ההחלטה על הפעולה ובעיקר את הימנעותו של בן-גוריון משיתוף עמיתיו השרים.³⁵ עצם מתיחת הביקורת בהארץ לא הייתה כל כך חריגה.³⁶ מה שהיה חריג הם חריפות הטענות ואופן הצגתם:

כל השרים מצווים לשאול את עצמם כמה זמן בדעתם להמשיך ולהרשות לראש הממשלה ושר הביטחון כי יחייב אותם לנשיאה בעול האחריות המשותפת בלי לתת להם אפשרות של ממש לשאת באחריות זו [...]. אם חברי הממשלה מרשים למר בן-גוריון, שאינו אלא יושב ראש של גוף קוליגיאלי, כי לא יתיעץ אתם בנוגע לפעולות בטחוניות שביצוען עלול

29 בני מוריס, 'שוט מספר 6 הכה בעוצמה', הארץ, 27.5.1994. ראו גם בני מוריס, מלחמות הגבול של ישראל, 1949–1956, תל-אביב 1996 (להלן: מוריס, מלחמות הגבול), עמ' 334–335; 'ירדן מודיעה על שורת תקריות שבהן נהרגו 4 ירדנים וישראל', הארץ, 30.5.1954; 'חירבת אל ג'ינבה', שם, 31.5.1954.

30 'מיום ליום: חירבת אל-ג'ינבה' בעקבות שוד עדר מעין-גדי', הארץ, 4.6.1954.

31 'מיום ליום: חירבת אל ג'ינבה – כוונות ותוצאות', הארץ, 4.6.1954.

32 מוריס, 'שוט מספר 6 הכה בעוצמה', הארץ, 27.5.1994.

33 מרדכי בר-און, 'שערי עזה: מדיניות הבטחון והחוף של מדינת ישראל, 1955–1957', תל-אביב 1992 (להלן: בר-און, 'שערי עזה'), עמ' 76; מוריס, מלחמות הגבול, עמ' 393–394.

34 'מיום ליום: אחרי הפעולה', הארץ, 13.12.1955.

35 בייחוד זעם על כך שר החוץ משה שרת, ששהה אותה עת בארצות הברית. ראו, בר-און, 'שערי עזה', עמ' 77–78.

36 מוריס, מלחמות הגבול, עמ' 395–396.

לסבך את המדינה בקשיים מדיניים עצומים יסיק הציבור את המסקנה כי השרים משלימים עם מעמד נחות דרגה [...]. "מבצע כינרת" ומה שקדם לו – או נכון יותר: מה שלא קדם לו – קירב אותנו בשיעור מסוכן לדיקטטורה של ראש הממשלה.³⁷

במאמר מערכת נוסף – שלישי במספר – הציג הארץ את האיזולת המדינית שבפעולה בהדגישו את דברי הנציג האמריקני במועצת הביטחון של האו"ם, שהשווה את המבצע לפעולות קיביה ונחלין.³⁸ בן-גוריון השיב לטענות אלה בכנסת בטון ביקורתי לא פחות: 'באחד העתוננים החושב עצמו – ולא לגמרי בלי יסוד – עתון רציני ואחראי בישראל' נמתחה ביקורת קשה על מבצע זה. הוא הוסיף:

מבחינה מוסרית פסלתי גינוי זה [...], מבחינה פוליטית שללתי בתכלית הדעות שהובעו במאמר ההוא אולם כאזרח בישראל שמחתי על כך, שלא כבכל שאר ארצות המזרח התיכון, קיים בתוכנו חופש הביטוי וחופש הביקורת. במקום שהשלטון יכול לאסור ביקורת פסולה ונפסדת אין בטחון וחופש גם לביקורת נכונה ואחראית.

לאחר שהביע שמחה על חופש הביקורת בישראל תקף בן-גוריון בחריפות את בעל העיתון החשוב, בן הטובים, המשכיל והעסקן ואת סופריו היושבים לבטח בתל-אביב, על כי אינם מבינים שממשלת ישראל חייבת להגן גם על חיי דיג פשוט העושה עבודתו בגבולות המדינה – כלומר בכנרת.³⁹ שנים ספורות אחר כך נפגש בן-גוריון עם שוקן ועם ד"ר ברוך בר⁴⁰ לצורך ראיון. שוקן ניסה לברר אם בן-גוריון עדיין סבור בדיעבד שהפעולה הייתה מוצדקת; בן-גוריון לא חזר בו.⁴¹

37 'מיום ליום: דיקטטורה של ראש הממשלה?', הארץ, 16.12.1955.

38 'מיום ליום: ראשית הדיון במועצת הביטחון', הארץ, 18.12.1955.

39 דברי הכנסת, 2.1.1956, עמ' 674-675 [הדגשה שלי – א"ר].

40 ברוך בר (1923-2000) היה כלכלן בהכשרתו. לאחר מלחמת העולם השנייה מונה על ידי המפלגה הקומוניסטית השלטת לתפקיד סגן השר לסחר חוץ של הונגריה, כיהן תקופה קצרה בתפקיד עד שהואשם בטרודצקיות ונכלא. לאחר שחרורו עלה ארצה ב-1948 ולקח חלק בקרבות מלחמת העצמאות. אחרי המלחמה החל לעבוד במשרד האוצר ולאחר מכן החל לכתוב ביומן בשפה ההונגרית אויקלט. ב-1950 החל לעבוד כפובליציסט בהארץ. בראשית שנות החמישים שימש כשליח העיתון באפריקה וב-1954 מונה לתפקיד העורך הכלכלי של העיתון. בתפקיד זה שימש עד 1965. לאחר פרישתו מהארץ מונה לתפקיד היועץ הכלכלי של התאחדות בעלי התעשייה. בר היה בין מקימי רפ"י. בשנות השבעים חלה התקרבות בינו ובין פנחס ספיר והוא נמנה עם יועציו (תודה למיקי בר).

41 ראיון של ראש הממשלה עם ג' שוקן וד"ר ברוך בר, 27.9.1959, אב"ג, חט' פרוטוקולים של פגישות.

דרכו של הארץ הייתה לרוב דרכה של עיתונות ספקנית אך לא צינית, על פי הגדרתם של ג'וזף קפלה וקייתלין ג'יימסון. הם מבחינים בין ביקורת עניינית על פוליטיקאים (ספקנות) ובין ביקורת השומטת את הקרקע תחת הנימוקים של העניין שבמחלוקת ומייחסת את עמדת הפוליטיקאי לאינטרסים אישיים (ציניות).⁴² ציניות, אם כן, אפיינה רק לעתים נדירות את גישתו של שוקן ועיתונו כלפי בן-גוריון ובעיקר כאשר כיהן שוקן כחבר כנסת.⁴³ באותה תקופה ניכרה נימה צינית גם בתגובותיו של בן-גוריון כלפי העיתון. אך דומה שתקופה זו הייתה היוצאת מן הכלל ולא שיקפה את הענייניות שאפיינה יחסים אלה על פי רוב.

ראוי להתעכב מעט על הוויכוח הזה, אשר התרחש כאשר שוקן היה כבר חבר כנסת מטעמה של המפלגה הפרוגרסיבית, שהייתה חברה בקואליציה. ערב הצטרפותו הרשמית לרשימת מועמדי המפלגה הפרוגרסיבית לכנסת ביוני 1955, ולנוכח הביקורת על צעד זה מצד המתחרים, מעריב מזה והדור מזה, נדרש שוקן לתרץ בפני קוראיו את חציית הקווים.⁴⁴ שוקן הואשם בידי מתחריו בכך שהארץ עתיד להפוך אף הוא לעיתון מפלגתי, אך הוא טען בתשובה שימשיך לשמור על עצמאותו של העיתון.⁴⁵ אולי משום שחשש לתדמית של עיתונו הייתה הביקורת שמתח הארץ על בן-גוריון ומפלגתו ארסית כל כך בתקופת כהונתו בכנסת, עד שנדמה שחרגה מן האיפוק הסגנוני ומן הלשון המרוסנת שאפיינה את מאמרי המערכת בדרך כלל.⁴⁶ בן-גוריון כמובן לא ויתר על ההזדמנות לבקר את 'בעל "העיתון הבלתי תלוי"', שערב הבחירות התעטף כדבריו בגלימה פרוגרסיבית.⁴⁷ מכל מקום, הוא לא נשאר חייב.

עמדתו של הארץ בפרשת כפר קאסם ראויה אף היא לאזכור. פרשה זו, שאירעה ב-29 באוקטובר 1956 (בתחילת מלחמת סיני) ואשר בה הרגה יחידה של משמר הגבול קבוצת חקלאים מן הכפר, בשל הפרת עוצר שעליו לא ידעו אזרחים תמימים אלה דבר,

42 Joseph N. Cappella and Kathleen Hall Jamieson, *Spiral of Cynicism: The Press and the Public Good*, New York and Oxford 1997

43 אבי כצמן, 'בין שני עורכים: דרכו הליברלית של הארץ', קשר, חוב' 25 (מאי 1999) (להלן: כצמן, בין שני עורכים), עמ' 25.

44 לדיון מפורט ראו, שם, עמ' 24-25.

45 גרשום שוקן, 'בין עורך הארץ לבין קוראי העתון', הארץ, 17.6.1955.

46 לא רק מאמרי המערכת היו חריפים במיוחד אלא מעניינת גם העובדה ששוקן פרסם מכתב בעייתי מאוד של חבר מפא"י לכאורה, בעילום שם. אף ששוקן פרסם את הנימוקים לפרסום המכתב של האדם שהוא עצמו, כך העיד, אינו יודע מיהו, בן-גוריון כתב לו שאולי היה נאיבי בחשבו שהארץ לא יעשה מעשה 'נאה' כזה. מכתב בן-גוריון לשוקן, 19.6.1957, אב"ג; מכתב שוקן לבן-גוריון, 24.6.1957, שם; גרשום שוקן, 'על עילום השם', הארץ, 24.6.1957; 'יונה כסה וגרשום שוקן על מכתבו של "חבר מזכירות מפא"י"', דבר, 24.6.1957; מכתב בן-גוריון לשוקן, 26.6.1957, ג"מ, ג. 5498/2 (2653).

47 דוד בן-גוריון, 'רשימות של אזרח', דבר, 3.8.1955.

נאסרה תחילה לפרסום בידי הצנזור הראשי. פרטים מלאים על הפרשה – ובייחוד מספרם הגדול של ההרוגים – הותרו לפרסום רק בהדרגה ולאחר לחץ שהפעילה ועדת העורכים.⁴⁸ הארץ היה העיתון הראשון שפרסם ידיעה חלקית על הפרשה ותבע מהשלטונות לפרסם את המידע. כשהותר לפרסם פרטים נוספים, תבע הארץ כי משפט החיילים יהיה פומבי. העיתון עקב אחר המשפט מקרוב, תוך שהוא מבליט את הסיקור בעמודיו הראשונים ובמדורים מרכזיים. עם זאת, כדרכו של העיתון קיבלו מעל דפיו ביטוי גם עמדות שעמדו בסתירה לעמדת המערכת, ופורסמו גם מכתבי קוראים שציידו בנאשמים.⁴⁹

הארץ ביקר את מדיניות הממשלה ובן-גוריון גם בנושאים אחרים. בעיתון נמתחה ביקורת חריפה על איכות העולים מצפון אפריקה (בדגש על מרוקו) בשנות החמישים המוקדמות (עמדה ששוקן לא נסוג ממנה גם שנים אחר כך), זאת בשעה שבן-גוריון היה הסניגור העיקרי של העלייה ההמונית.⁵⁰ בהארץ סברו שאין להשקיע כספים בתשתיות להתיישבות עירונית בנגב. השקעה זו נתפסה כחסרת שחר מבחינה כלכלית וערי הפיתוח שכבר קמו ועוד עתידות לקום בנגב נצטיירו כמי שעתידות להפוך למרכזים של אבטלה כרונית – זאת בשעה שבן-גוריון היה חסיד ההתיישבות בספר בכלל ובנגב בפרט.⁵¹ הארץ גם התנגד נחרצות (אם כי נתן במה גם לדעות אחרות)⁵² למהלך שביקש בן-גוריון להוביל בקשר לשינוי שיטת הבחירות באמצע שנות החמישים,⁵³ והיה שותף, מרוסן אמנם, לביקורת שנמתחה בסוף שנות החמישים בעיקר בשבועון העולם הזה על שירות הביטחון.⁵⁴ כן חרד לגורלם של כתב העת ושל חירות הביטוי בכלל בשל

-
- 48 משה ז"ק, 'הצנזורה והעתונות בחמש מלחמות', קשר, חוב' 13 (מאי 1993), עמ' 9-10; ולטר בר-און, הסיפורים שלא סופרו, תל-אביב 1981, עמ' 83.
- 49 מרב מימון-שניצר, 'בין זעזוע לשכחה – ההיסטוריוגרפיה של טבח כפר קאסם בעיתונות הישראלית', בתוך: רוביק רוזנטל (עורך), כפר קאסם: אירועים ומיתוס, תל-אביב 2000, עמ' 56-57, 61-62; רון לינברג, 'פרשת כפר קאסם בראי העיתונות הישראלית', מדינה וממשל, חוב' ב (1) (חורף תשל"ג), עמ' 58-59.
- 50 שוקן שיבח את גלבלום על טביעת העין הטובה שלו כשראה את טיבם של יהודי מרוקו, כשרק מיעוטם הגיע לארץ. אריה גלבלום פרסם סדרת כתבות שכותרתה 'חודש ימים הייתי עולה חדש' ב-1949. שגב, הארץ שלנו, עמ' 26. עוד בסוגיה הנדונה ראו במאמרו של אבי פיקאר בחוברת זו.
- 51 'מיום ליום: חזון הדרום הרחוק', הארץ, 11.7.1955; 'מיום ליום: פיתוח לריק', שם, 4.12.1955.
- 52 שבתי טבת, 'בזכות השיטה הרובית', הארץ, 6.2.1958.
- 53 'מיום ליום: הינסו ניסויים בשיטת הבחירות?', הארץ, 1.8.1955; ראו גם מכתב שוקן לבן-גוריון, 22.5.1958, ג"מ, ג 5498/2 (2653).
- 54 'הנרון: ש.ב.', העולם הזה, 26.6.1952; 'שירות הבילוש – של מי ועל מה?', הארץ, 12.7.1955; 'מיום ליום: מרד נגד המשטר של מפא"י', שם, 28.7.1955. בן-גוריון ואולי ראש שירותי הביטחון התרעמו על כך. בתזכיר לא חתום שנמצא בארכיון בן-גוריון נכתב כי ביחס לש"ב. חסרה למערכת הארץ הגינות. ראו, אב"ג, תכ"כ, 31.7.1957.

התנכלויותיהן של רשויות שלטון שונות.⁵⁵ שוקן אף הסתייג מרקמת היחסים המתעבה עם גרמניה, אך עם חלוף השנים התרככה עמדתו.⁵⁶ מן המפורסמות הוא שבן-גוריון עמל לכוונן מערכת יחסים טובה עם 'גרמניה האחרת'. בהתאם לקו הליברלי שלו, היה הארץ ביקורתי מאוד גם כלפי המדיניות הכלכלית של ממשלות מפא"י. בן-גוריון לא שתק לנוכח הביקורת של שוקן ועיתונו, וטרח להשיב לקטרוגיו של הארץ. כך במקרה של פעולת כנרת וכך במאמר בדבר שבו תקף את מגמת הארץ בכל הקשור לעליית יהודי ארצות האסלאם במילים חריפות. הוא טען שהחוגים שאותם מייצג העיתון מגלים התנגדות פחדנית לעליית יהודי המזרח:

זהו גלגול ארצישראלי של הפחד והזרות שגילו כמה מיהודי מערב אירופה כלפי ה"אוסט יודן". בלוח הארץ מקונן אחד מנושאי כליו של מר שוקן על "היהודי הרוסי אחד העם" – ו"בני דורו של אחד העם", אותם האינטלקטואלים למחצה ו"אכסטרינים" שנשתלטו "על החיים הרוחניים והציבוריים בארץ", ו"שכבה קטנה מאוד של אינטלקטואלים אמיתיים מאירופה המרכזית והמערבית נכנעו להם מטעמים אופורטוניסטיים". "האינטלקטואלים האמיתיים" של עתון הארץ מנסים להסביר לנו שאפשר לפתח ארץ רק מתוך חסכונות פנימיים, ויהודי המזרח צריכים להשאר במקומם כמוסיאון חי של קדמוניות ישראל בגולה.⁵⁷

בן-גוריון לא שתק גם לנוכח התנגדותו של הארץ לשינוי שיטת הבחירות ובארסיות השתלח בפולס (ד"ר שלמה גרוס) על עמדותיו.⁵⁸ כשמשה דיין הותקף על ידי פולס למחרת נאום הבכורה שלו לאחר שפרש מתפקיד הרמטכ"ל, הגן עליו בן-גוריון ושפך קיתונות של ביקורת על מבקרו. גם במקרה זה נחשף העצב הרגיש הקשור בהתנשאות של היהודי המרכז אירופי על יוצאי מזרח אירופה.⁵⁹ שוקן, אגב, כפר בקיומה של התנשאות זו וטען שרגש השחצנות המרכז אירופי זר לפולס.⁶⁰

55 'מיום ליום: התקפה על חופש העתונות', הארץ, 13.5.1955.

56 תום שגב, 'והייתה הוזה הוא אני', שיחות עם גרשום שוקן, כותרת ראשית, 25.9.1984, עמ' 47. גישתו השלילית של שוקן לגרמניה באה לידי ביטוי גם בראיון שערך עם בן-גוריון ב-27.9.1959. ראו, אב"ג, חט' פרוטוקולים של פגישות.

57 דוד בן-גוריון, 'המבחן העליון', דבר, 15.10.1954 [הדגשה במקור – א"ר].

58 דוד בן-גוריון, 'ליכוד ויציבות', חזון ודרך, כרך ה, תל-אביב 1957, עמ' 151-155.

59 על פרשה זו ראו, פולס, 'משה דיין קורא ל"מתח"', הארץ, 30.5.1958; א' שוייצר, 'החידוש החסר בדברי מ. דיין', שם, 3.6.1958; דוד בן-גוריון, 'פולס וסלף', דבר, 6.6.1958; פולס, 'פולס וסלף', הארץ, 13.6.1958. ראו גם מכתב שוקן לבן-גוריון, 8.6.1958, אב"ג; מכתב בן-גוריון לשוקן, 11.6.1958, שם; מכתב שוקן לבן-גוריון, 13.6.1958, שם.

60 ש.ש.

מכל זה לא עולה שעמדת מערכת הארץ נגדה בהכרח תמיד את עמדת הממסד. דוגמה בולטת לציודו של הארץ בגישת מפא"י היא תמיכת המערכת בערעור שהגיש היועץ המשפטי לממשלה על פסק הדין של השופט בנימין הלוי בפרשת קסטנר. הארץ מתח ביקורת חריפה על פסק הדין.⁶¹

לבד מן הביקורת של הארץ על מדיניות הממשלה הוא הביך אותה לא פעם ב'סקופים' שפרסם, שהיו ככל הנראה תוצאה של הדלפות. במיוחד עורר מבוכה הכתב אריה גלבלום, שבשנות החמישים המוקדמות שירת כשליח העיתון בארצות הברית. בעקבות פרסום תכנית ביקורו של בן-גוריון בארצות הברית, נתבע משרד החוץ לערוך בדיקה מקיפה כדי לעמוד על מקור המידע.⁶² גלבלום שב והרגיז את בן-גוריון כשפרסם מידע רגיש על דיונים פנימיים בנושא קבלת סיוע צבאי מארצות הברית. המדלפים לא נחשפו.⁶³

טור בהארץ הרבה לגרות את הבשר החשוף של השלטון ותומכיו – היה זה טורם של בנימין תמוז ואחר כך של עמוס קינן, 'עוזי ושות'". הביקורת הסאטירית שלו על השלטון הייתה עוקצנית עד כדי כך שנחשבה בעיני אחדים מזיקה וחריפה מזו של קול העם.⁶⁴ שוקן התגאה בכך במיוחד. דברים שכתב באחרית דבר לקובץ הטורים שהוציא לאור עמוס קינן, מאירים את עיקרי תפיסתו של שוקן בדבר טיבן של הסאטירה ושל העיתונות הביקורתית בכלל. אפשר לראות בהם גם את היקפה העצום של ביקורתו על התנהלות המדינה והחברה:

תפלה היא הסאטירה שאיננה מרגיזה מישהו. תפקידה החברתי הוא לעורר התנגדות ולהעלות ויכוחים סוערים [...]. נכון הוא שהסאטירה של עמוס קינן הרסנית היא. אך זו דרכה של סאטירה. מטרתו של בעל הסאטירה היא לקרוא תגר על אנשים ומוסדות ופעולות ודרכי נוהג שהוא מעריכם הערכה שלילית מאוד [...]. הטענה להרסנותם של דברי עמוס קינן דומה, איפוא, לטענה כנגד המים שהם רטובים ולא יבשים.

שוקן קבע שניתנת רשות מלאה לצאת נגד הביקורת של קינן לכל אלה הסבורים שהכול תקין במדינתנו ולאלה החשים

שאינן זה נכון כלל וכלל שכלכלתנו תלויה על בלימה, שאיננו כלל תלויים בסיוע מתמיד מן החוץ, שאין כלל מתבזבז זמן יקר הדרוש לטיפול בבעיות היסוד של המדינה על משברים ממשלתיים [...], שהמנגנון

61 'עם קריאת פסק-הדין', הארץ, 24.6.1955. ראו גם ויץ, האיש, עמ' 254, 296.

62 מכתב בן-גוריון למשרד החוץ, 28.3.1951, אב"ג.

63 גבריאיל שטרסמן, 'נכנסה ממשלה, יצא סוד', מעריב, סופשבוע, 25.4.1986.

64 'מסכן את שלום הציבור...', הצופה, 23.3.1953.

הממשלתי שלנו אינו מנופח [...], שאין שוק שחור בישראל שכל הפועלים ובעלי המלאכה חרוצים וישרים, שהים של תל-אביב אינו מזוהם כלל וכו'.

שוקן גרס עוד כי אולי בגישתו של 'עוזי' יש מידה גדולה של אינפנטיליות, אך בסופו של דבר אפשר להשוות את תרומתו של קינן לחיים הציבוריים לתפקידו של הילד באגדה על בגדי המלך החדשים. רק לאחר שהכול מודים שהמלך ערום יש מקום לתקווה שהמלך יזכה לבגד אמיתי.⁶⁵

'בארצו של שוקן', כתב עמוס קינן לאחר מותו של שוקן, 'החופש היה חוק, הדיעה היתה חופשית, הביקורת היתה חובה והספק היה אבן פינה'.⁶⁶ אכן נראה כי במשפט זה צרר קינן יחדיו את תפיסתו היסודית של שוקן בדבר חשיבותה המכוננת של הביקורת עם אמונתו העיקשת של עורך הארץ בחירות הביטוי שעליה נאבק.

ד. הארץ, בן-גוריון וחירות הביטוי

שוקן היה ליברל מתון. כמעריך העיתונות הגרמנית הנאורה האמין בכל לבו בתרומה החשובה של הדיון הציבורי הפתוח לתפקודה של הדמוקרטיה. ומפני שביקש להפוך את עיתונו לבמה מרכזית שבה מתקיימים דיונים ציבוריים לוחטים, הוא השכיל להחזיק לעתים קרובות

את עמודיו פתוחים כאכסניה אף לדעות שהמאמר הראשי מתנגד להן לעתים במפורש [...]. איחוד זה של הגשת ידיעות במלוא היקפן, של מתן במה לכל מי שמבקש להביע דעה הראויה להישמע, וקביעת עמדה ברורה של המערכת עצמה – הוא הוא המוסיף להקנות לעתון את אופיו הליבראלי.⁶⁷

הוא קיווה להנחיל לציבוריות הישראלית את העקרונות שהנחיל בעיתונו על אף תפקודו בו, כך העריך אבי כצמן, כעריך נאור. משום כך לחם בתוקף על חירות הביטוי ועל תפיסתו בדבר זכותו של הציבור לדעת. בחלוף השנים הוא היה לדמות הבולטת במאבק זה בתוך ועדת העורכים ואף מחוץ לה.⁶⁸

65 עמוס קינן, בשוטים ובעקרבים: מבחר עוזי ושות', תל-אביב 1952, עמ' 277-280.

66 עמוס קינן, 'ארצו של גרשום שוקן', ידיעות אחרונות, 28.12.1990.

67 רו"ן, 'ראיתי שמעתי' – הגיליון ה-10,000, הארץ, 6.7.1952.

68 כצמן, בין שני עורכים, עמ' 23; צבי לביא, "ועדת העורכים" – המיתוס והמציאות, קשר, חוב' 1 (מאי 1987), עמ' 11-34.

בין שוקן ובן-גוריון התקיים ויכוח על תפקיד העיתונות והעיתונאים⁶⁹ ועל חירות הביטוי. מתח זה מובנה במערכת יחסים שבין העיתונות והרשות המבצעת. עם זאת, מכיוון שמדובר במדינה בתהליך בנייה, המאבק על מיסוד הדפוסים היה חריף ותכוף. הוויכוח על חופש הביטוי היה אפוא לוויכוח מתמיד, שמפעם לפעם הגיע לשיאים של מתח. בהקשר האמור אפשר לראות את התבטאותו של בן-גוריון על מהותו של העיתון שבפתח מאמר זה. הוויכוח עם הארץ התלהט בהזדמנויות אחרות; להלן אחדות מהן.

הארץ התנגד לצו שהוציא שר הפנים ישראל רוקח (על דעתה של הממשלה ועל דעת ראשה) לסגירת ביטאון המפלגה הקומוניסטית קול העם בשנת 1953, צו שהוביל לפסק דין בג"צ קול העם המפורסם.⁷⁰ בהארץ התרעמו מאוד על ההחלטה לפקח על מחירי העיתונים ב-1955, אף שבשיא תקופת הצנע לא הוטל פיקוח על מחיר העיתונים. במעשה זה ראו פגיעה קשה בחופש העיתונות.⁷¹ עלייה דרמטית ברמת הביקורת והמתח נרשמה בהקשר ליוזמת בן-גוריון לחוקק את חוק סודות המדינה ב-1958. החוק אמור היה, לדברי בן-גוריון, להגדיר מה הם הדברים הנכללים בגדר סודות המדינה האסורים בפרסום. החוק עתיד היה לכלול בהקשר זה את דיוני הממשלה בענייני חוץ וביטחון וכן את שאר הדיונים שהממשלה עצמה תחליט שלא לפרסם.⁷² היוזמה לחוקק את החוק החלה לאחר גילוי שליחותו העתידית של הרמטכ"ל משה דיין לגרמניה בשלהי 1957. גילוי זה הוביל לנפילת הממשלה השביעית. בראשית ינואר נערכה הצבעת אמון בממשלה החדשה, הממשלה השמינית. למרות העובדה שעורך הארץ, חבר הכנסת שוקן, היה אמור יחד עם חברי מפלגתו, המפלגה הפרוגרסיבית, להצביע אמון בממשלה החדשה, בחר שוקן לדבוק בעמדתו העקרונית, במצפונו ובמחויבותו הראשונה לזהותו המקצועית כעורך, ונעדר מן ההצבעה בכנסת. בן-גוריון, שצפה מראש את התנהגותו של שוקן, כתב ביומנו: 'הארץ פירושו רק אזרח אחד בקרב שני המיליונים, והריבונות של ישראל היא מסורה לכנסת ולא לשוקן, ואם רוב הכנסת יסכים לחוק – לא איכפת לי התנגדות שוקן או מו"לים אחרים'. לאחר הצבעתו של שוקן רשם ביומנו כי שוקן נעדר בזדון.⁷³

69 מכתב בן-גוריון לשוקן, 4.1.1949, אב"ג; מכתב שוקן לבן-גוריון, 11.1.1949, שם.
 70 אורית רוזין, מגוף ראשון רבים לגוף ראשון יחיד תהליכי אינדיבידואליזציה בראשית העשור הראשון למדינה, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור בפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב 2002, עמ' 376.
 71 'מיום ליום: פגיעה אדמיניסטרטיבית קשה בחופש העתונות', הארץ, 7.10.1955.
 72 דברי הכנסת, 7.1.1958, עמ' 564.
 73 יומן בן-גוריון, 2.1.1958, 7.1.1958, אב"ג.

בן-גוריון נפגש עם חברי ועדת העורכים שחששו מן החוק והבטיח לשתף אותם בניסוחו, אך הצדדים התקשו להגיע להבנה.⁷⁴ שוקן טען שהצעת חוק סודות המדינה פוגעת בריבונות האדם במדינה.⁷⁵ בהתכתבות ביניהם ביקש להבהיר את עמדותיו בעניין זה. הוא טען כי בעולם הנאור מקובל שתפקיד המדינה להגן על זכויות היסוד של האדם ובתוך כך על הזכות לחופש ביטוי. לא מדובר בזכות שמקורה במדינה ואשר היא רשאית לפיכך לשלול אותה מן האזרח, כפי שעלה לדעתו מעמדתו של היועץ המשפטי לממשלה, אלא בזכות הקודמת למדינה. שוקן תמך את דבריו בציטוט מדברי בן-גוריון במאמר שנדפס בדבר שנים קודם לכן, ובו טען בן-גוריון שהיהדות בניגוד ליוונים דוגלת בהעדפת האדם על המדינה.⁷⁶ בן-גוריון, שהביע במכתבו פליאה מזיכרונו הטוב של שוקן, הסכים שהמדינה אינה אלא אמצעי והעיקר הוא האדם. עם זאת, הוא לא ראה לנגד עיניו את היחיד אלא את החברה, את כלל הפרטים שעליהם יש להגן, וטען שזכותם של חברה, עם ומדינה להגביל את זכויות היחיד כאשר הוא פוגע בזכות הזולת. 'ואם יש הכרח להגביל חופש הפעולה של אדם, כשהוא פוגע בזכות הזולת, יש הכרח גם להגביל (במידת ההכרח) זכות העיתונאי לפרסם כל העולה על לבו'.⁷⁷ שוקן חזר והדגיש בתשובתו שלא חשב שאסור למדינה להגביל את חופש הפעולה של היחיד, אלא רק שאסור להגביל את זכויות היסוד של היחיד, הקודמות למדינה, וגם באשר לזכות זו הוא מוכן להשלים עם הגבלה במידה שהדבר הכרחי מטעמים ביטחוניים חיוניים. עם זאת הוסיף שהפרסום על שליחות הרמטכ"ל לָבוֹן היה תוצאה של תקלה אדמיניסטרטיבית בצנזורה ושום חוק לא יוכל למנוע הישנותן של תקלות כאלה.⁷⁸ בן-גוריון בתשובתו לשוקן הסכים שאין בכוחו של שום חוק למנוע תקלה אבל, כתב לו, 'לא שמעתי עדיין דעה רצינית שבגלל העדר יעילות מוחלטת של החוק אין לעשות חוקים'. הוא סבר כי על בסיס רצון משותף טוב של הצדדים (עורכי העיתונים, הכנסת והממשלה), אפשר יהיה לנסח חוק סודות המדינה שימנע נזק ממלכתי ויקטין למינימום את הגבלת העיתונים.⁷⁹ באותה עת עלה המחזה של יגאל מוסינזון זרוק אותו לכלבים על בימת תיאטרון הבימה, שמתח ביקורת חריפה על העיתונות והעיתונאים. חוד הביקורת

74 מכתב טד לוריא (ג'דולם פוסט) לבן-גוריון, 23.1.1958, אב"ג; מכתב אריה דיסנצ'יק (מעריב) לבן-גוריון, 23.1.1958, שם; יומן בן-גוריון, 5.1.1958, שם; 'ועדת העורכים נגד הגבלות', הארץ, 9.1.1958 (אב"ג, תכ"כ, 9.1.1958).

75 יומן בן-גוריון, 24.1.1958, אב"ג.

76 מכתב שוקן לבן-גוריון, 27.1.1958, אב"ג.

77 מכתב בן-גוריון לשוקן, 3.2.1958, ג"מ, ג 5498/2 (2653).

78 מכתב שוקן לבן-גוריון, 7.2.1958, שם.

79 מכתב בן-גוריון לשוקן, 11.2.1958, שם.

הופנה כלפי העולם הזה.⁸⁰ ביקורם של בן-גוריון והצמרת השלטונית בתיאטרון זכה לכיסוי עיתונאי מקיף.⁸¹ בהארץ אף הובע חשש שמא הקהל יפרש את המחזה כהתקפה נגד העיתונות בכללה ולא רק נגד עיתונות מסוג מסוים.⁸²

באותה עת ובמקביל לניסיון לחוקק חוק זה פרסמה נציבות שירות המדינה חוור שהודיע לפקידי המדינה, תוך התבססות על סעיף 27 בחוק לתיקון דיני עונשין (ביטחון המדינה), כי נאסר עליהם למסור כל מידע שהגיע אליהם בתוקף תפקידם לאדם לא מוסמך (ובכלל זה לעיתונאים).⁸³ הסעיף קבע כי 'עובד הציבור שמסר שלא בסמכות כדין ידיעה שהגיעה אליו בתוקף תפקידיו לאדם שלא היה מוסמך לקבלה דינו מאסר 3 שנים'.⁸⁴ חברי כנסת מימין (יוחנן בדר מחרות) ומשמאל (אסתר וילנסקה ממק"י) טענו כי הממשלה מנצלת סעיף שנועד להגן על סודות המדינה במטרה לפגוע בחופש העיתונות.⁸⁵ מאבקם של עורכי העיתונים על זכותם לקבל מידע נמשך זמן לא מבוטל. בפגישה של ועדת העורכים עם בן-גוריון קבלו העורכים, ושוקן בתוכם, על כך שפקידי הממשלה הפסיקו למסור מידע לעיתונאים ומכאן שלא נמסר מידע לציבור. 'העיתונאי', קבע שוקן, 'הוא רק שליח של הציבור'. ובן-גוריון השיב לו: 'העתונאי הוא עתונאי ולא שליח של הציבור. אני קורא עתונים שאינם שליחים בשום דבר בעולם'. בן-גוריון סירב להתיר לכלל הפקידים להתראיין לעיתון, ומסר שיהיו כמה פקידים שמהם אפשר יהיה לקבל מידע על הנעשה במשרדי הממשלה. העורכים והעיתונאים, מטבע הדברים, חשו שצעדיהם הוצרו ושחופש העיתונות בסכנה.⁸⁶

במכתב לבן-גוריון באותה שנה (1958) התרעם שוקן על כך שהצנזורה אסרה עליו לפרסם ידיעות הקשורות ברכש ביטחוני, כאשר אלה הסתמכו על מקורות זרים: 'סבורני שאין כל הצדקה לשלול מקורא בישראל את הזכות לקרוא ידיעות שקורא הגיו יורק טיימס יכול לקרוא אותן בעתוננו [...]'. אינני סבור שלנוהג זה ישנה הצדקה בטחונות.⁸⁷ ב-1959 התנהל ויכוח בין בן-גוריון לעורכי העיתונים בשאלה אם צו הסודיות שהוטל

80 עוז אלמוג, פרידה משרוליק: שינוי ערכים באליטה הישראלית, חיפה ואור יהודה 2004, כרך א, עמ' 61-62.

81 א' רמבה, 'צריך היה לזרוק אותו לכלבים', חרות, 20.1.1958; 'הצגת הבימה ב"חסות" הממשלה', הבוקר, 19.1.1958; 'פומבי רב להצגת הבכורה של "זרוק אותו לכלבים"', למרחב, 19.1.1958; 'ב"ג שמע הרצאה "העמידה על הרגליים" והלך ל"זרוק אותו לכלבים"', קול העם, 19.1.1958.

82 ה"ג, 'אמש בתיאטרון', הארץ, 19.1.1958.

83 א' רמבה, 'על פגישה אחת אצל מר בן-גוריון', חרות, 29.12.1958.

84 מכתב היועץ המשפטי לממשלה לבן-גוריון, 26.1.1958, אב"ג; מכתב פנחס רוזן לבן-גוריון, 5.1.1958, שם.

85 דברי הכנסת, 7.1.1958, עמ' 600-602.

86 יומן בן-גוריון, 22.12.1958, אב"ג; פגישת בן-גוריון עם עורכי העיתונים, 22.12.1958, שם, חט' פרוטוקולים של פגישות.

87 מכתב שוקן לבן-גוריון, 3.9.1958, אב"ג.

על עובדת קיומה של עלייה ממקומות מסוימים בעולם היה מוצדק, אם לאו.⁸⁸ שוקן התמיד בתביעותיו העצמאיות גם בתקופת כהונתו של אשכול כראש ממשלה. ב-1966 אף לא היסס לפרוש זמנית מוועדת העורכים.⁸⁹ נראה אפוא שמאחורי המחלוקת הרבות שבין הארץ ועורכיו ובין בן-גוריון עמדו תפיסות עולם מקוטבות ואינטרסים מנוגדים. אך למרות המרחק הרב והעיומותים התכופים והחריפים, חל בראשית שנות השישים מפנה ביחסי הצדדים.

לאחר שהסוגיות שבמחלוקת בין שוקן ועיתונו ובין בן-גוריון נדונו כאן בהרחבה, נפנה עתה לבחון את נקודת המפנה וסיבותיה, ואת אופי היחסים לאחריה.

ה. הארץ, בן-גוריון ופרשת לבון

פרשת לבון הייתה אירוע סבוך. ראשיתה בבקשתו של פנחס לבון מבן-גוריון לטהרו באופן פומבי מן הרבב שדבק בו בעקבות אירועי 'עסק הביש' במצרים ב-1954. סירובו של בן-גוריון לעשות כן והצעתו לברר את הפרשה עד תומה באמצעים משפטיים, שלא נתקבלה על דעתו של לבון, הצייתה מחלוקת חריפה שהתפתחה במשך כמה שנים והובילה להדחת לבון, לפגיעה קשה במנהיגותו של בן-גוריון ולפילוג במפא"י. במחקר שבחן את עמדות הארץ ומעריבי בתקופה זו נמצא שבניגוד לציפיות המוקדמות, לפיהן אפשר היה לצפות כי מעריבי יצדדו בבן-גוריון ואילו הארץ שמצוי היה באופוזיציה עקבית לבן-גוריון יצדדו בלבון, בפועל קרה ההפך הגמור.⁹⁰ הארץ, בניגוד למעריבי, נקט בשתי התקופות שבהן התלהטה הפרשה (1960-1961; 1964-1965) בעקביות קו התומך בבן-גוריון.⁹¹ מעריבי תמך בלבון ללא עוררין.⁹² עמדת הארץ בפרשה נגזרה, כך נטען, מרצונו לחזק את הפלג הממלכתי במאבקו בפלג ההסתדרותי, למנוע פניית מפא"י

88 יומן בן-גוריון, 14.6.1959, 12.8.1959, אב"ג.

89 צבי לביא, 'היצע וביקוש של מידע באספקלריית ועדת עורכי העיתונים היומיים במדינת ישראל', עבודה סמינריונית במסגרת הקורס 'סודיות המינהל במשטרים דמוקראטיים', בהדרכת יצחק גל-נור, האוניברסיטה העברית בירושלים 1970, עמ' 16-18.

90 חנן קריסטל, 'עמדות פוליטיות של העתונות היומית ב"פרשת לבון"', מדינה, מימשל ויחסים בינלאומיים, חוב' 6 (סתיו 1974) (להלן: קריסטל, עמדות), עמ' 83.

91 בעניין זה ראו גם אורי כהן, "'האינטלקטואל הטהור" בפוליטיקה או אליטה אקדמית במשבר: מעורבות האוניברסיטה העברית בפרשת לבון', עיונים בתקומת ישראל, כרך 14 (2004), עמ' 191-229.

92 יתרה מזאת, קריסטל מצא שהחומר החדשותי שסיפקו תומכי בן-גוריון למעריבי התקבל בחשדנות ובהסתייגות על ידי העורך הראשי אריה דיסנצ'יק, שעסק בעצמו באותם ימים בליקוט ידיעות פעילות זו של דיסנצ'יק הייתה יוצאת דופן בעיתונות העברית. העורכים הראשיים של הארץ, ידיעות אחרונות (ד"ר הרצל רוזנבלום) ודבר (חיים שורר), הגם שנטלו חלק פעיל בפולמוס, התמקדו בתחום הפובליציסטי ואת איסוף הידיעות השאירו לכתבים לענייני מפלגות. קריסטל, עמדות, עמ' 86.

שמאלה ולסייע לבן-גוריון ולתומכיו במאבקם בתוך מפא"י ומחוץ לה.⁹³ אף כי אין חולק על מסקנותיו העיקריות של מחקר זה, ייתכן שישנן דקויות שהוא החמיץ. לפיכך ראוי לשוב ולבחון את התנהלותו היומיומית של הארץ לאור הפרשה, ולראות אם היו תנודות בעמדתו ומה היה טיבן. לאור זאת ייתכן שאפשר יהיה לגלות גורמים נוספים שהובילו את המערכת לנקוט את הקו שנקטה, אשר היה חריג ביחס לעמדתו הקודמת של העיתון.⁹⁴

תחילה יש להידרש לעובדה מרכזית, והיא שאף שבתקופת הפרשה זכה בן-גוריון לתמיכה ניכרת ואף לבמה בעיתון הארץ, זכו בהן גם לא מעטים מיריביו המושבעים.⁹⁵ הדבר בא לידי ביטוי בעמוד הדעות שבו פרסמו גם אנשי ריבו של בן-גוריון את מאמריהם,⁹⁶ ובמדור 'מכתבים למערכת'. כך למשל בסיבוב הראשון של הפרשה, ב-1960-1961, התפרסם בצד מכתב למערכת מאת בן-גוריון מכתבו של שמואל מ' תמיר שהאשים את בן-גוריון במתן חיפוי ל'עסק הביש', מפני שלא הורה על בירור משפטי של הפרשיות הכרוכות בו עם חזרתו למשרד הביטחון.⁹⁷ מכתב אחר למערכת שפורסם ב-25 באוקטובר 1964, ציטט את המאמר הראשי של הארץ מה-7 באוקטובר, שבו הטיח הכותב בבן-גוריון את האמרה האנגלית 'שחק או שתוק'. במכתב נאמר כי 'בימים האחרונים אין ב"ג מצטיין בשתיקה, ביחס לעניינים מרכזיים בזירה המפלגתית והממשלתית'. עוד שאל הכותב, יהודה בן-משה, 'מה תהיה דמותו המוסרית של הממשל בישראל, אם חלילה יזכו דויד בן-גוריון ומקורביו במשחק המביש הנוכחי?'⁹⁸

93 שם, עמ' 89; דן כספי ויחיאל לימור, המתווכים: אמצעי התקשורת בישראל 1948-1990, תל-אביב 1992, עמ' 240. כספי ולימור קיבלו את ניתוחו של קריסטל לאירועים והעריכו שהפרשה אפשרה לעיתונים (הכוונה לעיתונים הפרטיים) להיכנס אל תוך המטבחים הפוליטיים, וכתוצאה מכך העניקה להם גם מעמד והשפעה על הממסד הפוליטי.

94 קריסטל, עמדות, עמ' 94.

95 בעניין זה טען טבת (ובצדק, כפי שאבקש להראות להלן), שרק מעריב עתיר התפוצה היה מגויס לחלוטין לצד אחד – היינו לצדו של לבון. עוד העריך טבת, כי מעריב היה נשק ההכרעה בקרב שהכריע בסופו של דבר את בן-גוריון. שבתי טבת, קלב"ן, [חמ"ד] 1992 (להלן: טבת, קלב"ן), עמ' 297.

96 אליעזר ליבנה, 'פרשת לבון ובן-גוריון', הארץ, 28.10.1960; פנחס לבון, 'עוד תשובה לבן-גוריון', שם, 6.12.1964; יגאל עילם, 'מה מריץ את בן-גוריון', שם, 1.12.1964; יעקב טלמון, 'הפרשה – פרשת דרכים', שם, 17.2.1961.

97 דוד בן-גוריון, 'מכתבים למערכת: מתי ביקש הקצין הבכיר למנות ועדת חקירה', הארץ, 27.10.1964; שמואל מ' תמיר (כצנלסון), 'מכתבים למערכת: אחריותו של ב"ג', שם, 27.10.1964.

98 יהודה בן-משה, 'מכתבים למערכת: אחריותו של בן-גוריון', הארץ, 25.10.1964. למחרת כותב אחר הביע עמדה התומכת בהקמת ועדת חקירה משפטית בהנמקה שגם ועדת וורן בארצות הברית (שהוקמה לאחר רצח קנדי) לא סיפקה את הכול. ראו, אשר רומנו, 'מכתבים למערכת: חקירת הפרשה', שם, 26.10.1964.

גם כתבות מן השטח לא תמיד גילו אהדה למנהיג הזקן. כך למשל באוקטובר 1964 ירד כתב הארץ אל הרחוב ובחן את יחסם של האזרחים אל מנהיגותם של בן-גוריון ואשכול. בתגובות האזרחים שציטט הארץ ניכר יחס שלילי אל בן-גוריון – הוא הוצג כזקן שעבר זמנו, גם אם עומדות לו זכויות היסטוריות רבות. רוב האזרחים שעמדתם הובאה בסקירה תמכו במנהיגותו של אשכול או לכל הפחות הודו שהתרגלו לדמותו. בן-גוריון לא היה עוד אופציה של ממש.⁹⁹

בתחילת הסיבוב הראשון של ה'פרשה' לא הייתה דעתו של בן-גוריון נוחה מהעובדה שחילוקי הדעות בינו לבין לבון נחשפו ברבים. בר-זוהר, הביוגרף של בן-גוריון, ציטט ממכתב ששלח בן-גוריון לשוקן בסוף ספטמבר 1960 ובו מחה על כך שעיתונו 'נתן יד לחרחור הקרתני והתמוה של כמה עיתונים על התנגשות לבון-בן-גוריון'.¹⁰⁰ באותה עת גילה הארץ עמדה ניטרלית למדי, הגם שתמך בתביעה של בן-גוריון לבירוור האירועים הן בהיבט המשפטי הן בהיבט הפוליטי. הניטרליות היחסית של הארץ מעניינת במיוחד אם נזכור את עמדתו של העיתון לפני פרישתו של לבון מתפקידו כשר ביטחון ב-1955. על פי עדותו של ראש הממשלה שרת, עוד לפני שפרסם הארץ את תביעתו המפורשת לפיטורי לבון דרש זאת שוקן מראש הממשלה בשיחות אישיות בין השניים. שרת לדבריו הצליח לעכב את פרסום התביעה הזאת להתפטרותו של לבון, אך לא לאורך זמן,¹⁰¹ שכן ב-17 בפברואר 1955 תבע מאמר המערכת את התפטרותו של לבון.¹⁰²

באחד ממאמרי המערכת הרבים שהקדיש הארץ לפרשה עם התפרצותה, נטען (עוד לפני כינונה של ועדת השבעה) שאת טענותיו של לבון בדבר זיוף המסמכים יש לבחון בהליכי חקירה כמו-משפטית או בדיון משפטי. עם זאת, העיתון לא יצא נגד הברור שנערך בפני ועדת החוץ והביטחון ואף סבר תחילה שבירור זה הכרחי. באחד המאמרים נרמז כי אולי דיון זה יהיה אף מועיל יותר.¹⁰³ משלב מסוים התנגד בן-גוריון בחריפות

99 'אדישות למפלגות ולאישיהן', הארץ, 25.10.1964. ב-1966 ירדה הפופולריות של אשכול. ראו, תום שגב, 1967, ירושלים 2005 (להלן: שגב, 1967), עמ' 104.

100 מיכאל בר-זוהר, בן-גוריון, כרך ג, תל-אביב 1977, עמ' 1481 (לא איתרתי מכתב זה באב"ג).

101 משה שרת, יומן אישי, 7.1.1955, 12.1.1955, 16.2.1955, תל-אביב 1978, עמ' 359-358, 645, 736-735.

102 לימים ראה בכך טבת ציון דרך בתולדות העיתונות הישראלית, שכן לטענתו זו הייתה הפעם הראשונה שבה לא כובדה בקשה מפורשת של ראש ממשלה. טבת, קלב"ן, עמ' 201-202.

103 בוועדת השבעה היו חברים שבעה משרי הממשלה. בראשה עמד שר המשפטים פנחס רוזן. הוועדה דנה ב'פרשה' (הגם שבן-גוריון תבע הקמתה של ועדה בעלת צביון משפטי ולא פוליטי) וקבעה חד-משמעית שלבון לא נתן את ההוראה ולא ידע על הפעולה במצרים. מסקנותיה הוגשו לממשלה בשלהי דצמבר 1960. קביעת חפותו של לבון אושרה על ידי הממשלה. 'יש טעם להליכי חקירה', הארץ, 28.9.1960; 'ועדת חוץ ובטחון מצווה להמשיך בחקירתה', שם, 5.10.1960; 'ועדת החוץ והבטחון – פורום מתאים לביור מדיני', 12.10.1960.

להמשך הדיון בפרשה בוועדת החוץ והביטחון, אך הארץ קבע נחרצות כי הדיון חייב להימשך.¹⁰⁴ נראה שמי שעמד לצדו של בן-גוריון ותמך בדעתו בהארץ (ואף התמיד בה לאורך זמן)¹⁰⁵ היה שבתי טבת, שטען כבר בראשית אוקטובר 1960 שהמקום הראוי לבירור העוול הוא בית המשפט, וכי הבירור בוועדת החוץ והביטחון אינו אלא מאבק מפלגתי שאינו שייך לתיקון העוול. עם זאת, גם טבת לא הביע התנגדות נחרצת לדיון בוועדת החוץ והביטחון.¹⁰⁶

התמיכה של הארץ בבן-גוריון לא הייתה רציפה ולא תמיד עקבית. בימים מסוימים זכתה עמדתו לעדנה ובימים אחרים נמתחה עליו ביקורת גלויה או מרומזת, גם כאשר לא בוטאה אהדה לעמדתו של לבון. אפשר לעקוב אחר השינויים באמצעות מאמרי המערכת. לאחר שהוצע לכונן ועדת שרים כמוצא אפשרי לבדיקת הפרשה, ולא ועדת חקירה משפטית שאותה העדיף בן-גוריון, הטיל הארץ ספק ביכולתה לפתור את שאלת מתן ההוראה.¹⁰⁷ אבל בדצמבר 1960, מיד לאחר פרסום מסקנות ועדת השבעה שזיכתה את לבון, תבע העיתון להעמיד לדין את מי שאחראי היה למתן ההוראה.¹⁰⁸ טבת שב ותבע חקירה מלאה, שכן לטענתו הפרשה לא בוררה עד תום. עם זאת, דומה שהנימוק העיקרי שלו קשור דווקא בתקינות ההליך.¹⁰⁹ כשבוע מאוחר יותר תקף טבת את ועדת השבעה במאמר חריף שכותרתו 'על מה שאין לעבור בשתיקה':

הייתכן שוועדת שרים פוליטית תירש שלא כדין מקומה של ועדת חקירה ובית משפט? הייתכן ששבעה שרים ימצאו קצין בכיר וכתבנית אשמים בזיוף ללא חקירה, בלי שלנאשמים תינתן האפשרות להתגונן, בטרם מצאה המשטרה ראיות מספיקות? למה הדבר דומה? כאילו הוציא שופט פסק דין מתוך עדות יחידה של השוטר. הלא גם לגנב היותר נקלה יש סניגור ועדים בזכותו [...] הייתכן ששבעה שרים יגבילו עצמם לאותו חומר הנראה להם ויעלימו עין ממה שלא נראה להם, יחקרו על ידי שליח את העדים הנראים להם ולא יחקרו כלל את אלה שאינם נראים להם.

104 'הדיון בוועדת החוץ והביטחון חייב להמשך', הארץ, 23.10.1960.

105 שבתי טבת, 'למגינים על הדמוקרטיה', הארץ, 19.2.1961.

106 שבתי טבת, 'היכן עומד מר שרת?', הארץ, 9.10.1960. ראו גם הנ"ל, 'השתהותו הלא-מוכנת של מר לבון', שם, 11.10.1960; הנ"ל, 'ב.ג. נתן ב.ג. לקח?', שם, 29.9.1960; הנ"ל, 'מה בעצם רוצה מר לבון?', שם, 18.10.1960.

107 'מיום ליום: הסתום נשאר סתום', הארץ, 27.10.1960.

108 'מיום ליום: מסקנות שבעת השרים', הארץ, 26.12.1960.

109 שבתי טבת, 'בכך מי נתן את ההוראה?', הארץ, 27.12.1960.

במאמר זה הגן טבת בנחרצות על בן-גוריון ועל זכותו להתפטר ולא לקחת אחריות למעשים ולתפיסת מוסר שאין הוא שלם עמה.¹¹⁰ אבל באותה עת, בשעה שבן-גוריון איים להתפטר מתפקידו, תבע סגן עורך הארץ, ד"ר שלמה גרוס (פולס), משני הצדדים לגלות איפוק ופיוס. הוא הציג את מהלכיהם של שני הצדדים כמוטעים, ואת השניים כמי שיצריהם העבירו אותם על דעתם. לטעמו עדיף שלבון ימשיך לכהן כמזכ"ל ההסתדרות וכך ישמש מחסום בפני התעצמות השמאל. פולס סבר שיש להמשיך את החקירה כדי להגיע לחקר האמת, אך זאת יש לעשות מבלי שלבון ישלם עליה בכיסאו. בן-גוריון הצטייר בעיניו כבעל עוצמה מוגזמת, ועל כן גרס שאין להעביר את השלטון לצעירים – שותפיו של בן-גוריון – וכי מוטב לשמור על כוחו של דור הביניים כדי שישמש גם הוא משקל נגד ראוי.¹¹¹

ימים אחדים מאוחר יותר העריכו בהארץ כי בסופו של חשבון יעדיפו במפא"י את מנהיגותו של בן-גוריון על זו של לבון, גם משיקולים פוליטיים פרגמטיים, ולפיכך אם יידרשו להקריב את האחרון – כך יעשו.¹¹² ב-6 בינואר 1961 מתח הארץ ביקורת חריפה על ועדת השבעה והטיל ספק בתקינות התנהלותה. הכותב ציין את מדיניות האיפה ואיפה שנקטה הוועדה בשמיעת עדויות (שר המשפטים שלח את היועץ המשפטי לראיין עדים אחדים שוועדת כהן המליצה לראייןם). העיתון פקפק גם בסמכותה של ועדת השרים לקבוע כי בירור הפרשה ייראה 'מוגמר ומסוכם' בעקבות החלטתה. 'ספק', נכתב במאמר, 'אם כל אלה שהצביעו בעד הקמתה, חשבו כי בכך הם מצביעים בעד כינון הערכאה האחרונה והסופית לבירור הפרשה'. במיוחד יצא הכותב נגד שר המשפטים וציין כי 'מוזר להבחין בתופעה ששר המשפטים כאילו מתנגד לוועדת חקירה בעלת סמכויות משפטיות; עמדה זו אינה הולמת אותו [...]'. עוד נטען במאמר המערכת כי כעת, משאין סיכוי לפייס בין הצדדים ויש לבחור באחד מהם, יש להעדיף כמובן מאליו את בן-גוריון הנחוץ להנהגת המדינה. בשלב זה נראה אפוא כי הארץ תמך בעמדתו של בן-גוריון ותבע אף הוא את כינונה של ועדת חקירה משפטית.¹¹³ עם זאת, שישה ימים מאוחר יותר, במאמר מערכת מן ה-12 בינואר, הוצגה המחלוקת במפא"י באור אחר. במאמר נטען שהמאבק במפא"י עתיד לגבות ממנה מחיר אלקטורלי יקר והכותב הטיל ספק מסוים בכדאיותו של הצעד.¹¹⁴ למחרת שב ותבע בירור מלא של הפרשה למען ההיגיינה הציבורית.¹¹⁵ ב-15 בינואר הביע העיתון דאגה מההתפוררות

110 שבתי טבת, 'על מה שאין לעבור בשתיקה', הארץ, 2.1.1961.

111 פולס, 'הארי רוצה לטרוף את הנמר', הארץ, 30.12.1960.

112 'מיום ליום: בסבך של איומי התפטרות', הארץ, 3.1.1961.

113 'מיום ליום: מפא"י מול איום הפרישה', הארץ, 6.1.1961.

114 'מיום ליום: החור יוסיף להסתכל עליהם', הארץ, 12.1.1961.

115 'מיום ליום: הבהרה מלאה של הפרשה – דרישת ההיגיינה הציבורית', הארץ, 13.1.1961.

הצפויה של הממשלה ותיאר את המשבר במפא"י באור טרגי.¹¹⁶ יומיים לאחר מכן תקף הארץ את בן-גוריון. התנהלותו נראתה לכותב המאמר מפוקפקת. הוא תבע מבן-גוריון להחליט אם יש בדעתו לקחת את העלבונות שהטיח בחברי ועדת השבעה בחזרה, או להצהיר שמצפוננו מחייב אותו שלא להתנצל, או אז עליו להתפטר. כותב המאמר הציע לא להיבהל מן האפשרות שתקום ממשלה בלא בן-גוריון.¹¹⁷

יומיים אחר כך תקף פולס בחריפות רבה את עמדתם של אנשי הרוח שהתגייסו לטובת לבון. פולס לא הביע תמיכה במנהיגותו של בן-גוריון ואפילו רמז לכך שגודל אישיותו מהווה נטל על הפוליטיקה הישראלית, אך הוא טען נחרצות בזכות חקר האמת ולעג לצביעותם של אנשי הרוח, שבמחלוקת שנוצרה צידדו בצד ההולם אותם פחות.¹¹⁸ באותו גיליון התפרסם גם מאמרו של אליעזר ליבנה שתקף את בן-גוריון ואת עמדתו, ותבע ממנו להתפטר לאלתר.¹¹⁹ תשובתם של אנשי הרוח לפולס לא איחרה לבוא ומאמר תגובה של יעקב כ"ץ נדפס בגיליון של ה-23 בינואר 1961.¹²⁰ לאחר התפטרותו של בן-גוריון, בסוף ינואר 1961, סברו במערכת הארץ כי תגובתו של בן-גוריון הייתה מוגזמת. עם זאת נכתב שם כי 'קשה להניא אדם מצעד אשר הוא רואה אותו כהכרח מצפוני'.¹²¹

השיתוק הפנימי במפא"י ואי הבהירות באשר לעתיד היו הנושא המרכזי שבו עסק מאמר המערכת של הארץ בגיליון ה-2 בפברואר. המאמר היה מאוזן מבחינת ניתוחו את המשבר במפא"י ודומה שעיקר דאגתו נתונה הייתה למדינה שהנהגתה שותקה.¹²² למחרת היום התפרסם מאמרו הפובליציסטי של ההיסטוריון מאיר ורטה שכינה את בן-גוריון 'עריץ' ואת דברי נתן אלתרמן תומכו כ'דברי כחש, התחסדות וצביעות של משורר חצר'.¹²³

116 אופיו של המאמר תיאורי. מאמרי מערכת בעלי אופי תיאורי שלא נקטו עמדה מסוימת הופיעו גם בהמשך. ראו, 'מיום ליום: לפני התפוררות הממשלה', הארץ, 15.1.1961; 'מיום ליום: הפוגה במשבר', שם, 16.1.1961; 'מיום ליום: המחנות במפא"י שקולים זה כנגד זה', שם, 23.1.1961.

117 'מיום ליום: רק עקביות פוליטית תציל כבוד השרים', הארץ, 18.1.1961.

118 פולס, 'חוקרים המתנגדים לחקירה', הארץ, 20.1.1961.

119 אליעזר ליבנה, 'בן-גוריון או הצדק', הארץ, 20.1.1961.

120 אלי אייל, שהיה אותם ימים עיתונאי בהארץ סיפר שנים אחר כך כי הפרופסורים בירושלים הביעו באוזניו טרוניות על כי הארץ הפך לשופרו של צד אחד וחרג למעשה מעמדתו הליברלית לטענתם. אייל סיפר שפרופ' פראוור ביקש באמצעותו ליזום פגישה בין שוקן לאותם פרופסורים. בסופה של אותה פגישה ובעקבות דברים שאמר פרופ' אייזנשטדט ולפיהם הארץ בחר במדינה והעדיף אותה על פני הצדק, הפטיר שוקן בנימה של רוגז עצמי: 'זה לא היה צריך לקרות לנו'. מכאן ולהבא נדפסו גם מאמריהם של המתנגדים. אלי אייל, 'העורך ועיתונו', הארץ, 22.2.1996.

121 'מיום ליום: מפא"י חייבת להחיש הכרעתה במשבר', הארץ, 1.2.1961.

122 'מיום ליום: מפא"י חייבת להתגבר על שיתוקה הפנימי', הארץ, 2.2.1961.

123 'מיום ליום: על הצעירים ועל השלטון ועל קצת הגינות', הארץ, 3.2.1961.

ב-4 בפברואר הודח לבון מתפקידו. במאמר המערכת בגיליון ה-5 בפברואר הביע הכותב סיפוק רב מעצם ההכרעה וטען שהיה מביע סיפוק דומה גם אם בן-גוריון היה זה שנוטר במיעוט ולא לבון. הכותב התרשם שהמפלגה העדיפה את בן-גוריון משיקולים ענייניים. את התפטרותו של בן-גוריון, שהייתה כלי הנשק שלו בהכרעה, הציג כלגיטימית. בעיניו בן-גוריון לא היה עריץ שהשתמש בצעדים אנטי-דמוקרטיים, אלא מי שעשה שימוש לגיטימי בכוח שעמד לרשותו.¹²⁴

בשלב מאוחר יותר, כאשר על הפרק עמדה השאלה אם מפא"י תקים ממשלה חדשה או שמא ילך הציבור לבחירות חדשות, העדיפו בהארץ שמפא"י תקים ממשלה חדשה שבראשה יעמוד אדם אחר, לא בן-גוריון, במטרה לשמור על יציבות ולמנוע בחירות שלא במועדן.¹²⁵ עם זאת הארץ המשיך לתבוע את בירור האמת בפרשה, כאשר לרגל הבחירות הקרבות חשד שהנושא ירד מסדר היום. מיצוי האמת וגילוי הסודות הכמוסים לציבור כדי שישפוט על פי מכלול העובדות ולא על סמך התרשמות חלקית מטענות הנצים נחשבו אינטרס ציבורי מן המעלה הראשונה.¹²⁶

הארץ אם כן הקפיד לשמור על עמדה ביקורתית וספקנית. התמיכה שהביע בבן-גוריון הייתה עניינית ונבעה משני מניעים עיקריים: העדפת בירור הפרשה עד תומה באמצעים משפטיים ובאמצעות פרוצדורה הוגנת, חשיפת האמת במלואה לציבור ושמירה על הנהגה מתפקדת של המדינה. הארץ העניק לקוראיו מפה של יחסי הכוח ושל האינטרסים השונים שנטלו חלק בוויכוח הציבורי, לעתים קרובות תוך הבעת ריחוק ואובייקטיביות. קשה שלא להתרשם מכך שהארץ מעוניין היה בקידום מה שבעיניו נתפס כיסודות ה'טוב הכללי': משטר מתפקד הפועל באמצעים הוגנים ודמוקרטיים-ממלכתיים. עמדתו הדמוקרטית-ליברלית של הארץ באה לידי ביטוי גם בכך שאפשר לצדדים הנצים להתבטא ולהביא נימוקים לכאן ולכאן. לא רק שכותבים הרבו להתפלמס עם מאמרי הדעות,¹²⁷ אלא שניתנה אפשרות להתווכח ולחלוק בחריפות גם על מאמרי המערכת.¹²⁸

אחד המאמרים החשובים שחשפו, כך נדמה, את עמדתה העקרונית של מערכת הארץ, היה מאמרו של אברהם שוייצר,¹²⁹ שביקש להנהיר לקוראים את המציאות

124 'מיום ליום: מפא"י קבעה את עמדתה', הארץ, 5.2.1961.

125 'מיום ליום: בחירות או ממשלה בלי בן-גוריון', הארץ, 2.2.1961.

126 'מיום ליום: לקראת הבחירות לכנסת החמישית', הארץ, 1.3.1961.

127 בועז עברון, 'הכל תלוי בגישה', הארץ, 3.2.1961; מאיר ורטה, 'על הצעירים ועל השלטון ועל קצת הגינות', שם, 3.2.1961.

128 אליעזר ליבנה, 'לאחר החלטת מרכז מפא"י', הארץ, 7.2.1961.

129 אברהם שוייצר (1923-1991) שימש כעורך הכלכלי ועורך בכיר ופרשן מדיני בעיתון, חיבר מאמרים פובליציסטיים רבים בחתימתו ומאמרי מערכת. לפני שהצטרף למערכת הארץ עבד ככלכלן. הוא פרסם בהארץ משך 39 שנה.

החברתית אשר עליה נשען השיח הדמוקרטי בפי תומכי לבון. שוייצר יצא נגד ריכוז היתר של הבריורקטיה הישראלית וטען שלמולה חש האזרח חסר אונים. סוד הצלחתו של לבון, טען, 'הוא שחשף, כדרך שחושף רופא שיניים, את קצה העצב הרגיש, וקדח בו'. שוייצר הדגיש כי המינוחים או הביטויים שבהם עשו לבון ותומכיו שימוש במערכה הציבורית האחרונה: 'עריפת ראשים', 'פצוע שותת דם', 'חיסול', התאימו יותר לתיאוריהם של מחנה ריכוז גרמני ומסע טיהור בכרית המועצות מאשר לתיאור המציאות בארץ, אבל מאבק זה של לבון ותומכיו נתקבל היטב בציבור, מפני ששיקף נאמנה את תחושותיהם של האזרחים. הוא סבר שהמנגנון שהקימו ההסתדרות ולבון מתנקם כיום בבן-גוריון. מן ההסתדרות וממפלגות השמאל לא תצא בשורה לדמוקרטיה הישראלית, קבע, ויש לגייס את החוגים שתמכו בביצור הדמוקרטיה הישראלית כדי לערוך רוויזיה בחלוקת הכוח בחברה שתעניק יותר עוצמה ליחיד. שוייצר הציע אפוא לבן-גוריון לא לחזק את היסודות הממסדיים-הסתדרותיים במפלגה בעת שיקים ממשלה חדשה, במטרה לפייסם, אלא להדק את הברית עם הכוחות הליברליים ולערוך רפורמה ליברלית שתבצר את הדמוקרטיה הישראלית ורק היא, כך השתמע מדבריו, תוכל להעניק ליחיד תחושה של חירות.¹³⁰

נראה שיותר מששאף הארץ לעמוד לצדו של בן-גוריון, הוא ביקש לגייס אותו ואת עמדתו למימוש חזונה של מערכת הארץ. דומה שיותר משתמכה המערכת בבן-גוריון היא ביקרה את עמדתם של מתנגדיו. לביקורת זו היה ביטוי לא רק במה שנדפס אלא גם במה שלא נדפס בעיתון. מערכת הארץ ניצבה מאחורי עמדתה הלא-פופולרית בפרשה גם במפגש אישי עם ציבור הקוראים. בפגישה של בכירי המערכת עם קוראי העיתון בקיבוץ יבנה סיפר פולס שהמערכת קיבלה החלטה על עמדתה לאחר שיקולים מעמיקים ורציניים. 'העזנו לשחות נגד הזרם', הוסיף פולס. עוד קבע כי העיתון העניק מקום נכבד גם לדברי מתנגדיו, עובדה שהוכיחה כי הוא עיתון ליברלי. עם זאת הודה בנימה אפולוגטית כי תגובותיהם של לבון ורוזן לא נדפסו תמיד במלואן.¹³¹

במפגשים אלה ביקשו ככל הנראה בכירי העיתון לעמוד מקרוב על הלכי הרוח בציבור. אך הם גם ביקשו לטעת דימוי מסוים בקרב קוראיהם. מה שעולה מן המפגש כפי שתואר על דפי העיתון הוא שהארץ היה עסוק בתדמיתו ובהגדרת זהותו לנוכח המשבר. בייחוד בולט הדבר בדבריו של פולס כי הארץ שחה נגד הזרם. לא רק שהארץ לא הביע את העמדה שהתבקשה ממנו על ידי קוראיו שנתפסו לשיח הדמוקרטי (עם או בלי מרכאות) של תומכי לבון, אלא במידה רבה הייתה כאן גם חריגה מהקו שאפיין אותו בעבר והוא ביקורת המדינה הבן-גוריונית. חריגה מהקו הזה נדרשה משום שלבכירי הארץ הייתה תפיסת עולם מורכבת ועקרונות פוליטיים ברורים שאותם רצו

130 א' שוייצר, 'הדרך לביצור הדימוקרטיה', הארץ, 10.2.1961.

131 'פגישה ערה עם קוראי הארץ בקיבוץ יבנה', הארץ, 14.2.1961.

לקדם. אך גם אם גיבשו עמדה לטובת אחד הצדדים, תמיכתם זו הייתה עניינית ומרוחקת, ככל שהדבר עלה בידם. כותבי הארץ ודאי הבחינו בעובדה שבין השמאל והימין נכרתה ברית בעניין לבון, שכן חרות, מפ"ם ואחדות העבודה צדדו בעמדתו.¹³² נראה אם כן שכפי שנהג הארץ בפרשת קסטנר נהגו כותביו גם כאן והעדיפו להגן על המרכז הפוליטי נגד מה שהצטייר בעיניהם כברית הקצוות.¹³³

בין הפרק הראשון של פרשת לבון והסיבוב השני והאחרון של הפרשה התפטר בן-גוריון מראשות הממשלה ביוני 1963.¹³⁴ עוד קודם לכן באפריל, בעקבות התפטרותו של איסר הראל (הממונה על שרותי הביטחון) בשל פרשת המדענים הגרמנים, פקפק הארץ במאמר ראשי בכושר המנהיגות של בן-גוריון.¹³⁵ ימים אחדים לאחר מכן תיאר סופר הארץ עמוס אילון את בן-גוריון כ'ראש ממשלה השרוי בדימוס למחצה' ואת אוירת התקופה כ'אווירה של דמדומי שלטון'.¹³⁶

כאמור, כחודש לאחר מכן הודיע בן-גוריון על התפטרותו מן הממשלה והכנסת. במאמר מערכת מן ה-17 ביוני 1963, העריך הכותב כי מדובר ב'סופה של תקופה'.¹³⁷ טבת, הגם שהרעיף מילים חמות על מנהיגותו של בן-גוריון, הגדיר מפנה זה כחזרה לנורמליזציה מאחר שהתלות באדם אחד חרגה מהמקובל.¹³⁸ ב-19 ביוני נודע שבן-גוריון חזר בו מהתפטרותו מהכנסת בלחץ סיעתו. בהארץ נכתב בתגובה כי החלטתו של בן-גוריון לבטל את מכתב ההתפטרות מן הכנסת מעוררת ספקות בכנותם של נימוקי התפטרותו, בעקביותו ובהתמדתו. חזרתו לכנסת, כך נטען, תגביר את החשד כי גם מאחורי ההתפטרות מראשות הממשלה מסתתר תכסיס כלשהו. כמה ימים לאחר מכן סיכם פולס את תקופת מנהיגותו של בן-גוריון. הוא הלל אמנם את מנהיגותו בתחומי עשייה רבים, אך ציין שבכל הקשור למדיניות הפנים נמנעו ממנו הצלחות בולטות. במיוחד גינה את סגנון הדיבור והפולמוס של בן-גוריון. חוסר שיקול הדעת שלו, התרחקותה של האינטליגנציה ממנו, עמדתו בעניין היחסים עם גרמניה והעובדה שסביבו קמה 'חצר', נזקפו אף הם לחובתו.¹³⁹

-
- 132 יחיעם ויץ, 'הפרידה מהאב המייסד: פרישתו של בן-גוריון מראשות הממשלה ב-1963', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), מדינה בדרך: החברה הישראלית בעשורים הראשונים, ירושלים 2001 (להלן: ויץ, הפרידה), עמ' 99-102.
- 133 ויץ, האיש, עמ' 255-256, 264, 296.
- 134 חגי אשד, מי נתן את ההוראה: 'העסק הביש', פרשת לבון והתפטרות בן-גוריון, ירושלים 1979 (להלן: אשד, מי נתן), עמ' 300-301.
- 135 'מיום ליום: האופוזיציה מסתערת על ראש הממשלה', הארץ, 8.4.1963.
- 136 עמוס אילון, 'בן-גוריון בשנת 1963', הארץ, 19.4.1963.
- 137 'מיום ליום: סופה של תקופה', הארץ, 17.6.1963.
- 138 שבתאי טבת, 'בן-גוריון התפטר בהתמרדות', הארץ, 19.6.1963.
- 139 פולס, 'בן-גוריון – אורות וצללים', הארץ, 21.6.1963. ראו גם 'מיום ליום: התגרות בלתי נסבלת', שם, 15.5.1963.

בתחילת השלב השני של הפרשה (בשנים 1964-1965) שמר הארץ על שתיקה. אך כשהחלו להתפרסם הרמזים הראשונים כי שר המשפטים מצדד בתביעת בן-גוריון לבירור מחודש של הפרשה, תמך העיתון בעמדה זו.¹⁴⁰ כאשר התפרסמו מסקנות שר המשפטים (דב יוסף) והיועץ המשפטי לממשלה (משה בן-זאב), שצידדו בחידוש בירורה של הפרשה באמצעות ועדת חקירה, הביע הארץ תמיכה מפורשת בפתרון המוצע וקבע ש'ועדת חקירה זו הכרח שתהיה, "סוף פסוק".¹⁴¹ הארץ קיווה שגם בן-גוריון יראה בוועדת החקירה הזאת 'סוף פסוק'. במאמר העריך הכותב שחקירת 'עסק הביש' דרושה לא כדי לשלוח מישהו לבית הסוהר, אלא 'כדי לשים קץ לפלוגתא הממררת את חיינו הציבוריים'. מטרתה העיקרית של הוועדה, שהכותב קיווה שתקום ב-1964, לא הייתה אפוא רק חקר האמת, אלא טיהור האווירה ושיכון המחלוקת. נראה אם כן שגם בשלב זה, למרות הקרבה בעמדות הארץ ובן-גוריון, היה לעיתון סדר יום משלו.

הארץ המשיך לתמוך בקו של בן-גוריון ובעיקר חידד עמדה זו לקראת מיצויה של הפרשה ב-1965.¹⁴² הדבר נבע ככל הנראה מהתגברותה של תחושת האיום שבה נתקפו בהארץ הליברלי, מחשש להשמאלה במדיניות הכלכלית לנוכח ההקמה הצפויה של המערך של מפא"י עם אחדות העבודה. לכך נתלווה חשש מפני נסיגה מחודשת לגישה מעמדית ולהיחלשותה של התפיסה הממלכתית השברירית.¹⁴³ אך גם אז לא הייתה גישתו של הארץ מונוליתית. כך, למשל, כאשר מאמרי המערכת עסקו במשבר הפוליטי בתוך מפא"י בדצמבר 1964, משבר שהוליך להתפטרותו של אשכול ולהקמתה של ממשלה חדשה, הם הבליטו את ההיבטים המשטריים של המשבר.¹⁴⁴ מאמר המערכת מה-18 בדצמבר 1964, ראה בחיוב את העובדה שמרכז מפא"י הכריע חד משמעית לטובת אשכול המתפטר. במיוחד שיבח הכותב את העובדה שהמרכז העניק לנציגי מפא"י בממשלה הבאה חירות תקדימית להחליט בעניין ה'פרשה' מבלי להיות כבולים להוראה מטעם מוסד מפלגתי. עוד סבר הכותב שדעת הקהל מעדיפה שהפרשה תיגנז, ומבחינתה עדיף שהממשלה תעסוק בבעיות שעל סדר היום המדיני, הכלכלי והחברתי שנדחו הצדה בשל העיסוק האינטנסיבי במשבר.¹⁴⁵ באותו גיליון הצר גם פולס על היתפסותו המחודשת של בן-גוריון לפרשה. מדבריו השתמע כי מוטב היה אילו התמקד

140 'מיום ליום: המוצא מסבך הפרשה', הארץ, 1.12.1964; קריסטל, עמדות, עמ' 88.

141 שם; 'ועדת חקירה תהיה "סוף פסוק"', הארץ, 8.12.1964.

142 בהקשר זה יש לראות את פרסום פרקי ספרו של חגי אשד שנמסר לעיתון בידי בן-גוריון. הפרק הראשון פורסם עם פתיחת ועידת מפא"י העשירית, ב-16.2.1965.

143 אברהם שוייצר, 'בצאתו של מנהיג זקן', הארץ, 20.1.1964.

144 'מיום ליום: המוצא מסבכי הפרשה', הארץ, 1.12.1964; 'מיום ליום: בין ממשלה ומפלגה', שם, 14.12.1964.

145 'מיום ליום: מרכז מפא"י הכריע למען אשכול', הארץ, 18.12.1964.

בהתנגדותו למערך, שכן הפרשה מגייסת לרעתו דעת קהל רחבה, שספק אם הייתה מתגייסת נגדו בהקשר להתנגדותו להקמת המערך.¹⁴⁶ גישתו החיובית של הארץ לבן-גוריון נשענה אם כן על שיתוף אינטרסים אך גם על רגשי כבוד למנהיג הזקן. לא נוח היה לבכירי העיתון לראות בכיזויו של מייסד המדינה הקשיש. הייתה בכך אפוא מחאה תרבותית. שוייצר כתב:

קרבים לקצם חייו המדיניים של דויד בן-גוריון. אני מבקש לרשום מחאה, אישית ופרטית לחלוטין, נגד הצהלה וקריאות הבוז שבהן מלווה הציבור הישראלי ובמיוחד חלקיו הנאורים, את שקיעתו של מי שהיה, עד לפני זמן קצר, דמוי-אל בעיני רבים ממבזוי עתה [...]. יתכן שזה טבע הדברים, וכי צריך היה להתפרק מהאפיטרופוסות של האיש אשר יותר מכל החיים עמנו היום הקים את המדינה והנחה אותה בשנותיה הראשונות; אולם אחרי הכל, ועל אף רצוני הכן להבין מה שקרה בחדשים האחרונים, עלי להודות כי סגנונו וכלליותו של פולחן סילוק המנהיג משאיר בפי טעם רע.¹⁴⁷

שוייצר גילה במאמר זה גישה אנושית ואולי אף היסטורית רחבת לב. הוא נשא את מבטו אל מעבר לרגע ההיסטורי הזה ולהתכתשות המיוזעת בין הצדדים, התבונן בדמותו ההיסטורית של בן-גוריון, אמד את שיעור קומתו ואמר שהטוענים כלפי בן-גוריון שהוא עצמו אשם ביחס הציבור אליו מודדים אותו כפי שהם עצמם היו נוהגים. אבל 'בן-גוריון מעולם לא היה דומה לאחרים: רשעותו תמיד היתה מרושעת יותר, רצונו תמיד היה עז משל אחרים; ואולי אפילו בימים אלה מותר לומר זאת בקול רם, גם קומתו היתה גדולה משל אחרים'.

שוייצר כאן, כפי שעשו כותבי הארץ לפניו, השתמש במאבק של בן-גוריון כדי לשקף את עמדתו ואת עמדת מערכת הארץ כולה בזכות האינדיווידואליזם. בן-גוריון זכה לפרשנות ששנים קודם לכן ואולי אף באותה עת ממש לא שש לה. שוייצר אמר,

זכותו של כל אחד מאתנו וגם של בן-גוריון, לבקש את צדקתו, כלומר סיפוק האני שלו. אין זו אשמתו אם היחלצתו למאבק, אף שהמאבק הוא אנוכי, מרעיד את הציבור: אין זה אלא מודד נאמן לעוצמתו האישית. לולא אבד לנו החוש לראות, להבחין ולהתפעל, ודאי היו נמצאים בנו רבים יותר הקמים ומוחאים כף לכוחו של יחיד, שבמלחמה של חדשים בלבד העמיד את הציבור על ראשו.

146 פולס, 'הפרשה מאפילה על המערך', הארץ, 18.12.1964.

147 שוייצר, 'בצאתו של מנהיג זקן', הארץ, 20.12.1964.

שווייצר המשיך וטען כי 'ריכו של בן-גוריון, אפילו אם נסכים שמניעיו היו אישיים, לא התנהל על נושא טפל. מה שעמד לויכוח היה מבנה ריבונות המדינה, סמכויות זרועותיה ותקני ההליכים שצריכים להוביל לגילוי הצדק הציבורי'. הפרשנות שהעניק שווייצר למאבקו של בן-גוריון לא רק החמיאה לבן-גוריון וייצגה את עמדותיו, אלא לא פחות מכך שירתה את הקו של מערכת הארץ בזכות אינדיווידואליזם, מנהל תקין, וממלכתיות שאמורה לעמוד מעל כוחן של המפלגות בכלל ומפלגת השלטון בפרט.¹⁴⁸

התמיכה של הארץ בבן-גוריון שירתה את העמדות האזרחיות של הארץ ולא רק את העמדות הפוליטיות שלו (בעיקר בהקשר הכלכלי). עם זאת, מעט מאוחר יותר נראה היה שהארץ שוקע יותר במאבק הפוליטי ונותן תשומת לב פחותה לעניין המשפטי-משטרי, אף כי זה לא נזנח לחלוטין. מכל מקום גם בתקופה שבה המאבק לבש צורה פוליטית יותר, עדיין אפשר לומר שמאמרי המערכת ומאמרים של בכירי המערכת היו לעתים קרובות שקולים, מדודים וענייניים. למשל, ערב ההכרעה הדרמטית בוועידת מפא"י העשירית, שהתקיימה באמצע פברואר 1965, העריך הארץ כי בן-גוריון איננו רוצה לשוב לשלטון וכי הוא נאבק על צדקת דרכו בכל הקשור לפתרון המשפטי של הפרשה. עוד גרס מאמר המערכת כי חולשת מאבקה של הקבוצה הבן-גוריונית נעוץ בעובדה שבן-גוריון מצפה מאשכול שינהל את מדיניותו שלו, כלומר של בן-גוריון. הכותב סבר שאם בן-גוריון איננו רוצה להתמודד שוב על תפקיד ראש הממשלה, עליו לכל הפחות להציב מול אשכול מועמד חלופי שיתחרה בו ובמדיניותו. בהארץ הוטרדו יותר מן ההשמאלה הכלכלית הצפויה בעקבות הקמת המערך שעליו נאבק אשכול מאשר מן הפרשה המשפטית. במאמרו של שווייצר, בפברואר 1965, הוצע לבן-גוריון להעביר את הדגש משאלות של צדק ועיוות דין לשאלות ממלכתיות.¹⁴⁹ עם זאת הוקדש מקום רב בכל זאת לעניין המשפטי גם בסיבוב השני של הפרשה.¹⁵⁰

148 ש.ם.

149 'מיום ליום: ועידת הכרעה', הארץ, 17.2.1965; ראו גם מאמרו של אברהם שווייצר שהוקדש למאבק בצדק החלוקתי, ובו מתח ביקורת על העדרה של מנהיגות חלופית בקבוצת בן-גוריון; 'מפא"י על פרשת דרכים', שם, 15.2.1965.

150 'מיום ליום: המוצא מסככי הפרשה', הארץ, 1.12.1964; יזהר סמילנסקי, 'הפרשה לא תסוים בלי חקירה משפטית', שם, 4.12.1964; פנחס רוזן, 'עוד תשובה לבן-גוריון', שם, 6.12.1964. כך לדוגמה באותו גיליון ב-17 בפברואר פורסמה תמצית חוות הדעת של ד"ר יצחק זמיר (לימים שופט בית המשפט העליון) מן האוניברסיטה העברית. זמיר מתח ביקורת על ההחלטה של היועץ המשפטי לממשלה שהמליץ להקים ועדת חקירה משפטית. 'ועדת השבעה פעלה כדין', שם, 17.2.1965. לצדה של חוות הדעת הביקורתית של זמיר פורסמה חוות דעת נגדית של עורכי הדין יצחק טוניק ואהרון חוטר-ישי (שסייעו לבן-גוריון בהתנדבות), שטענו כי חוות הדעת של זמיר נגועה בפורמליזם טכני ומתעלמת מאופי הבעיות שעמדו לבירור לפני ועדת השבעה ומהחומר הרב שהיה קשור בפרשה. עוד טענו שלפני זמיר לא היה מונח חומר החקירה ועל כן לא יכול היה לראות באיזו

בחנינה מדוקדקת של גיליונות הארץ מעלה כי תמיכתו לא הייתה אישית. הארץ הזדהה עם הקו של בן-גוריון או פירש את צעדיו בהתאמה לגישתו הפוליטית-חברתית-כלכלית. יותר משהיה שחקן מפלגתי, פעל העיתון לקידום סדר היום החברתי הליברלי ובתוך כך לחיזוק הזרוע המשפטית והצבתה כסמכות א-פוליטית וממלכתית, שכן קידום מעמדם של המשפט ושל שלטון החוק עמד לאורך שנים לנגד עיניהם של ראשי המערכת.¹⁵¹ כאשר בן-גוריון פעל למיסוד מתוקן של הציבוריות הישראלית,¹⁵² הארץ תמך בו (בסופו של חשבון, סבור אביגדור קלגסבלד, למרות כישלונו של בן-גוריון בעניין הפרשה הובילה התעקשותו לחקיקת חוק ועדות חקירה, תשכ"ט).¹⁵³ עם זאת, במידה רבה תמיכתו בבן-גוריון, ואף יותר מכך פרשנותו לצעדים שנקטו שני הצדדים, כפי שנצטיירה בעמודי הפרשנות והדעות, נועדה לקידום סדר היום של העיתון, אף אם לעתים לא הייתה בו עקביות.

הארץ התמיד בתמיכתו בבן-גוריון וברפ"י לאחר הפילוג במפא"י (שניים מחברי המערכת, אברהם שוייצר וברוך בר, אף הצטרפו לרשימה כחברים).¹⁵⁴ למרות זאת לא הפך הארץ בשום שלב לתומך אוטומטי בבן-גוריון.¹⁵⁵ תמיכה אינטנסיבית הוענקה למשה דיין. למרבה הפלא, למרות הגישה המדינית המתונה שאפיינה את הארץ רוב שנותיו, שוקן ועיתונו שיקפו ערב מלחמת ששת הימים את עמדת דיין, שכן בן-גוריון חשב אחרת (על כך בהמשך). לימים התפכח שוקן מן ההערצה לדיין ולרכו.¹⁵⁶ אפשר להסביר את ראשית התמיכה ברפ"י בפשטות כדרכו של שוקן להמשיך ולהיות קשור

מידה פגעו הנהלים במהות העניין. 'חוות דעת פורמאליסטית', שם, 17.2.1965. ראו גם אשד, מי נתן, עמ' 307.

151 'מיום ליום: המוצא מסבכי הפרשה', הארץ, 1.12.1964. ראו הדיון בבג"צ אבו-לבן (כרובטלי) אצל רוזין, קול העם, עמ' 76-77. כן ראו דיון בבעיות המשפטיות שעוררה נפילת הממשלה ב-1951, 'הממשלה אינה חוקית', הארץ, 9.3.1951; 'תשובתו של דכד', שם, 12.3.1951; 'על כיבוד החוק', שם, 18.3.1951; 'השתקת הדיון', שם, 27.3.1951.

152 שלמה אהרונסון, בן-גוריון: מנהיג הרנסאנס ששקע, קריית שדה-בוקר 1999, עמ' 357.

153 אביגדור קלגסבלד, ועדות חקירה ממלכתיות, שריגים-ליאון 2001, עמ' 78-79.

154 קריסטל, עמדות, עמ' 94.

155 כך למשל לא תמך העיתון בתכניתו של בן-גוריון להקים ב-1967 רשימת מועמדים בין-מפלגתית לקראת הבחירות לכנסת השביעית, ושלל את שינוי שיטת הבחירות שבה דגל בן-גוריון. ז"י, 'על התכנית החדשה של ד. בן-גוריון', דבר, 23.1.1967; 'מיום ליום: רפ"י מתלבטת על עיצוב דרכה', הארץ, 22.1.1967. לאחר מלחמת ששת הימים הציע בן-גוריון להרוס את חומות העיר העתיקה. הארץ, פרסם מאמר מערכת ובו חלק על 'רעיונותיו השיגיוניים' של בן-גוריון. כותרת המאמר הייתה 'הבארבארים באים', שם, 21.6.1967. ראו גם שגב, 1967, עמ' 472.

156 תום שגב, 'חמישים השנים של גרשום שוקן', הארץ, 28.12.1990; אנתוני דוד, ספר המעשים, ירושלים ותל-אביב 2006, עמ' 410-411.

הספרייה בבית בן-גוריון בתל-אביב
[צלמת: לורית לייבוביץ]

וקשוב לאליטות, אבל תמיד לבקר את השלטון.¹⁵⁷ כך אפשר להסביר גם את מערכת היחסים העכורה שבין אשכול והארץ.¹⁵⁸ עם זאת, יש טוענים ששבתי טבת ושווייצר, שהיו מעריצים מובהקים של דיין, הם שהשפיעו על שוקן בהקשר זה.¹⁵⁹ טענה אחרת שנשמעה בהקשר זה גרסה שהתמיכה ברפ"י נבעה מן העוינות למפא"י.¹⁶⁰ בעקבות הפרשה, ויותר מכך לאחר הפילוג במפא"י, נראה שחל שינוי במערכת היחסים בין בן-גוריון ושוקן. מיומנו של בן-גוריון עולה שהקשר בין בכירי העיתון ובין בן-גוריון נתהדק.¹⁶¹ את השינוי המהותי בעמדתו של בן-גוריון כלפי הארץ יש לכרוך בעמדת העיתון בתקופת הפרשה ואולי יותר מכך בפרישתו של בן-גוריון מתפקידו כראש ממשלה.

כעת, לאחר שסקרנו את הפן הציבורי ובחנו את יחסי בן-גוריון והארץ, אבקש לחזור ולהציג את מערכת היחסים שנרקמה בין שני האישים לאורך שנות החמישים והשישים.

157 אבנר ברנהיימר, 'מרקוס', זמן תל אביב, 19.3.1993. בראיון עם יואל מרקוס הוא סיפר שלמד מגרשום שוקן להיות תמיד נגד הממסד.

158 שגב, 1967, עמ' 102.

159 יאיר שלג, 'יושב בפעמון צלילה, משקיף על ההיסטוריה', כל העיר, 7.1.1994, עמ' 55.

160 א"ב יהושע, 'דמות מ"בית בודנברוק"', חדשות, 24.12.1990.

161 יומן בן-גוריון, 8.12.1964, 11.1.1965, 30.6.1965, 16.12.1965, 29.12.1965, אב"ג.

ו. דוד בן-גוריון וגרשום שוקן: היחסים האישיים

מערכת היחסים האישית בין בן-גוריון ושוקן משתקפת במכתבים שהחליפו ביניהם לאורך השנים.¹⁶² אותות גצי האש ניכרים גם ביומנו של בן-גוריון, שבו בולטים כיפוף הידיים ההדדי והדי המאבק על הכוח.¹⁶³ עם זאת נראה כי גם בשעת מתח החליפו השניים מילים, הקטינו את גובה הלהבות וטוו ביניהם שיחה מתמשכת. גם בסוף שנות הארבעים ובמהלך שנות החמישים ניכרה מאחורי מערכת היחסים העוקצנית הערכה הדדית מסוימת, מעין רשת של קורי עכביש דקיקים – נקרעים אך נטוים מחדש – שקשרה ביניהם למרות עמדותיהם היריבות והמנוגדות ולמרות התבטאויותיהם החריפות. נראה כי מבחינתו של בן-גוריון היה שוקן בר פלוגתא, שלפחות בחלק מן הזמן, היה שווה לו במובן זה שעמד בראש פירמידה, היה אדם משפיע ועצמאי, לא חשש מעימותים ולא ציפה לגמול.

השיחות האישיות יותר ביניהם נסבו על ענייני תרבות,¹⁶⁴ כגון בעניין תרגום כתבי אפלטון לעברית ופרסומם בהוצאת שוקן. בן-גוריון הפציר ואף תבע משוקן לתרגם את כל כתביו של אפלטון ולא רק את חלקם. שוקן התרצה. לאורך השנים קיבל בן-גוריון את הכרכים שיצאו לאור. מכתביו לשוקן ולעורך ההוצאה רוויים במילות שבח והערכה חמים למפעל תרגום זה.¹⁶⁵ מחליפת המכתבים ביניהם עולה ששני האישים ייחסו חשיבות רבה למפעל התחייה של התרבות העברית.¹⁶⁶ עם זאת פנייתו של בן-גוריון לשוקן ב-1949 שייקח על עצמו 'הוצאת ספרים גדולה שתנחיל לעמנו אוצרות התרבות: ספרות, מדע ואמנות, ללא הבדל בין יהדות ולא יהדות' נענתה בהצעתו של שוקן לשמש יועץ כלכלי בלבד. במאמר מוסגר יוער כאן כי כאשר סבר שהעניין נחוץ לא היסס לפנות ולבקש את עזרת המדינה בהפצת ההדפסה המחודשת של כתבי עגנון במטרה להנחילם

162 מקצת המכתבים נדפסו בקשר, חוב' 9 (מאי 1991), עמ' 90-95.

163 כך למשל כתב בן-גוריון ביומנו שיגוסטב שוקן נבהל מהאזהרה שקיבל מחיים כהן ופרסם את מכתבו של דוד בן-גוריון שמפריך טענותיו של ישעיהו לייבוויץ שנדפסו במכתב למערכת. 'שוקן', כך כתב בן-גוריון בהנאה 'גם הוסיף וציין שמכתבים למערכת אינם מייצגים את עמדת המערכת'. יומן בן-גוריון, 3.8.1956, אב"ג. העניין הוא בפרשת הסתבכותו של חבר הכנסת יצחק רפאל. ראו גם יומן בן-גוריון, 1.8.1956, שם; ותגובתו של בן-גוריון על דיכאונו של יחזקאל סהר בשל מאמרו של שוקן כי עליו להתפטר. בן-גוריון כתב ביומנו כי אמר לסהר שלא ייתכן כי שוקן ימנה או יפטר אנשי המשטרה. יומן בן-גוריון, 22.4.1957, שם.

164 מכתב שוקן לבן-גוריון, 20.7.1954, אב"ג; מכתב בן-גוריון לשוקן, 25.7.1954, שם.

165 מכתב שוקן לבן-גוריון, 5.10.1955, אב"ג; מכתב בן-גוריון לשוקן, 10.10.1955, שם; מכתב שוקן לבן-גוריון, 13.10.1955, שם; מכתב בן-גוריון לשוקן, 28.10.1955, שם; מכתב שוקן לבן-גוריון, 30.11.1955, שם; מכתב בן-גוריון ל' הרמן, 20.11.1968, שם.

166 יעקב שביט, 'תרבות עברית ותרבות בעברית', קתדרה, חוב' 16 (תמוז תש"ם), עמ' 191. ראו גם דוד בן-גוריון, אגרות, כרך א, תל-אביב תשל"ב, עמ' 75. ראו גם אניטה שפירא, 'בן-גוריון וברל – שני טיפוסים מנהיגות', בתוך: שלמה אבינרי (עורך), דוד בן-גוריון: דמותו של מנהיג תנועת פועלים, תל-אביב 1986 (להלן: שפירא, בן-גוריון וברל), עמ' 61.

לכלל הציבור הישראלי.¹⁶⁷ ב-1955 שלח שוקן לבן-גוריון דוגמה של פונט (גופן) חדש – אות שוקן – שהיא כפי שכתב שוקן, 'האות העברית הראשונה להדפסת ספרים שנוצרה לא בתנאים גלותיים כי אם בארץ-ישראל באירת החיים העבריים המחודשים'.¹⁶⁸ בן-גוריון אף זכה לכך שאחד ממאמריו שנדפס בביטאון במחנה סודר בדפוס שוקן באות הארצישראלית החדשה.¹⁶⁹

שוקן שלח לבן-גוריון ספרים שיצאו בהוצאתו ואף העביר לעיונו ספרים, קונטרסים והתרשמויות אישיות בעניינים שחשב שיש לו בהם עניין אינטלקטואלי.¹⁷⁰ במישור האישי ציין בן-גוריון ביומנו שנפגש עם שוקן בחתונה ושוחח אתו על אודות הציונות הגרמנית.¹⁷¹ כן הוזמן בן-גוריון לחגיגת בר המצווה של הלל שוקן, בנו של גרשום.¹⁷² השיחות בין שוקן ובן-גוריון נסבו גם על עניינים שבהם היו דעותיהם חלוקות.¹⁷³ במכתבים אלה הם שרטטו זה לזה את גבולות ההסכמה ואי ההסכמה ביניהם. שאלת חופש העיתונות הייתה נושא מהותי שעליו כתבו זה לזה. מכתביהם נוסחו לרוב ברשמיות רבה – מר שוקן תמיד 'יקר' ובן-גוריון תמיד 'נכבד'. בניגוד לעורכים אחרים ולכתבים שחתמו על מכתביהם 'בהערצה רבה' (רוזנבלום)¹⁷⁴ או 'בכל הכבוד והאהבה' (טבת)¹⁷⁵ חתם שוקן על מכתביו 'בכבוד רב' ובשעה שרצה להוסיף נימה אישית הוסיף 'בדרישת שלום'.¹⁷⁶

-
- 167 יומן בן-גוריון, 17.6.1949, אב"ג; מי שנענה לבקשתו היה שר החינוך זלמן ארן. ראו, דן לאור, חיי עגנון, תל-אביב 1998 (להלן: לאור, חיי עגנון), עמ' 510.
- 168 מכתב שוקן לבן-גוריון, 6.2.1955, אב"ג.
- 169 מכתב שוקן לבן-גוריון, 11.2.1955, אב"ג.
- 170 למשל, מכתב שוקן לבן-גוריון, 20.4.1958, אב"ג; מכתב בן-גוריון לשוקן, 5.5.1958, שם; מכתב בן-גוריון לשוקן, 23.12.1962, שם; מכתב שוקן לבן-גוריון, 30.6.1963, שם; מכתב בן-גוריון לשוקן, 9.7.1963, שם.
- 171 יומן בן-גוריון, 15.5.1960, אב"ג.
- 172 בן-גוריון התנצל ולא הגיע לחגיגת הבר מצווה. מכתב בן-גוריון לשולמית וגרשום שוקן, 7.6.1960, אב"ג.
- 173 ראו, למשל, מכתב שוקן לבן-גוריון, 14.6.1957, ג"מ, ג 5498/2; גרשום שוקן, 'עליה ועצמאות כלכלית', הארץ, 14.6.1957; מכתב בן-גוריון לשוקן, 19.6.1957, אב"ג; מכתב שוקן לבן-גוריון, 24.6.1957, שם; מכתב שוקן לבן-גוריון, 8.6.1958, שם; מכתב בן-גוריון לשוקן, 11.6.1958, שם; מכתב שוקן לבן-גוריון, 13.6.1958, שם; מכתב שוקן לבן-גוריון, 16.6.1958, שם.
- 174 מכתבי הרצל רוזנבלום לבן-גוריון, 3.8.1955, 12.5.1958, אב"ג; מכתב אריה דיסנצ'יק לבן-גוריון, 6.1.1958, שם.
- 175 מכתב שבתי טבת לבן-גוריון, 2.11.1958, אב"ג.
- 176 מכתבי שוקן לבן-גוריון, 6.2.1955, 11.2.1955, 5.10.1955, אב"ג.

בפומבי וביומנו של בן-גוריון לא חסרו הסתייגויות מעמדותיו של שוקן ואף לא רגשי בוז על עמדותיו אלה,¹⁷⁷ אך דומה שבן-גוריון העריך את שוקן בשל מדיניות אי החנופה שלו ועצמאותו. שוקן היה מודע היטב לתכונתו זו ואף ראה בה נכס. כשתיאר את עצמו בראיון מאוחר שערך עמו תום שגב, אמר על עצמו כי הוא איננו joiner. לאחר מותו תואר שוקן בידי מספידיו כאדם מסוגר, ביישן, עצור ואוטונומי. חנה זמר אמרה עליו שלא נזקק לקרבתם של אנשים חשובים כדי להיות חשוב. יצחק רועה כתב שהיה 'סתגרן וסתכלן ותמיד ממרחק מה, ואף פעם לא ממש אחד-משלנו'.¹⁷⁸ בעיקר לאחר שפרש מתפקידו כראש ממשלה העריך שוקן את בן-גוריון, שאף הוא לא נהג לשלב זרוע בזרוע.¹⁷⁹ ייתכן שהיה ביחסו של שוקן לבן-גוריון באחרית ימיו גם משהו מהערכתו של אדם בודד אחד למשנהו.¹⁸⁰

בכל הקשור לתפקידיה של העיתונות ולמעמדה שררה בין שוקן לבן-גוריון אי הסכמה כמעט מובנת מאליה. בהתבטאויות שונות תבע בן-גוריון מן העיתונות לפעול בסופו של יום בראש ובראשונה למען האינטרס של הכלל או למען הטוב הכללי כפי שהוא, בן-גוריון, ראה אותו. מאחורי תביעתו זו אפשר לראות את הפוליטיקאי הכוחני המבקש להבטיח את שיתוף הפעולה של העיתונות או לפחות את ריסונה למען שלטונו ולמען האמת שלו. יחסו של בן-גוריון לאמצעי התקשורת, כתבה אניטה שפירא, חשף את הדקיקות של השכבה הדמוקרטית בהווייתו.¹⁸¹ אבל בן-גוריון הפוליטיקאי המבקש למשמע את החברה למרותו ולמען שלטונו היה רק פן אחד של האמת הבן-גוריונית, לא הפן היחיד.

בן-גוריון פעל תמיד לפחות בשני מישורים. ההווה והצורך הפוליטי המדיני היה רק אחד מהם; האחרים הם העבר והעתיד. המישורים המיתיים האלה – העבר והעתיד –

177 יומן בן-גוריון, 2.7.1954, 13.7.1956, 2.1.1958, אב"ג. ראו גם דוד בן-גוריון, 'המבחן העליון', דבר, 15.10.1954.

178 שגב, הארץ, שלנו, 3.10.1984, עמ' 24-26, 43-44; 'ועדת העורכים התייחדה עם זכרו של שוקן: "מהאחרונים שייצגו את העיתונות הטובה"', הארץ, 28.12.1990; יצחק רועה, 'לא קיבל והיה צריך לקבל', דבר, 28.12.1990. חשיפת דמותו של שוקן כאדם קר ומנוכר מגיעה לשיאה בעדות שמביא אנתוני דוד הביוגרף של זלמן שוקן. שוקן מתואר שם כמי שבחושפו את רגשותיו האמיתיים ציין את יום מותו של אביו (זלמן) כיום המאושר בחייו, אחרי היום בו קיבל את רישיון הנהיגה שלו. Anthony David, *The Patron: A life of Salman Schocken 1877-1959*, New York 2003, pp. 403, 435. התבטאות זו של שוקן הושמטה מן המהדורה העברית. תודה לפרופ' אניטה שפירא שהפנתה את תשומת לבי לעניין זה.

179 שחתי טבת, 'סודו של האיש הבלתי מצודד', הארץ, 28.12.1990; זאב צחור, 'לעצב מיתוס', החזון והחשבון, תל-אביב 1994, עמ' 213.

180 א"ב יהושע, 'דמות מ"בית בודנברוק"', חדשות, 24.12.1990. ראו גם צחור, 'סוף המרוץ', החזון והחשבון (להלן: צחור, סוף המרוץ), עמ' 240-243.

181 שפירא, בן-גוריון וברל, עמ' 69.

היו מישורי פעולה מהותיים בעיניו לא פחות מן ההווה, ואף ההווה נמדד על פיהם. בן-גוריון היה מהפכן בזמן – מישור פעולה חשוב שלו היה הזמן ההיסטורי. העבר שימש לו מצפן וקנה מידה, אמצעי ליצירת מיתוס ועתיד. דרך הפעולה שהתווה התגלמה בעשייה המיידית. דרך פעולה אחרת הייתה התכוננות וכתיבה על הזמן ההיסטורי, הזמן הגדול, זמן היריעה הרחבה. לא הזמן הרגעי, האקראי, אלא הצטרפותם של רגעים בודדים לכדי ממשות ברורה של התהוות, של שינוי.¹⁸² הוא הקדיש את חייו ליצירת מציאות ולעיצובה אך פעל תוך שהוא מביט אל ההיסטוריון של העתיד ואל הזמן.¹⁸³ בממד הזה, כך נדמה, התחברו שני האישים ובו מצאו זה את זה. במישור האינטלקטואלי היו שניהם ביבליופילים. האמיתות האנושיות העמוקות שבפילוסופיה ובספרות וההתכוננות ארוכת הטווח של ההיסטוריונים, בעיקר אלה המבקשים לחצוב איזו אמת אנושית עמוקה, שאינה תלויה רק במקומם ובזמנם אלא בערכיה של האנושות, בדרך שבה נפתלת ההיסטוריה האנושית, בדרך שבה פועלים מנהיגים, משכו את שניהם, הקסימו אותם.¹⁸⁴ שוקן התעניין בבן-גוריון ובן-גוריון בערוב ימיו התעניין בשוקן.¹⁸⁵

בשניהם היה שילוב של עבודה מאומצת בהווה ואמונה בהצטברות של מעשיהם לכלל השפעה על התמונה הגדולה. משהו מן ההכרה של בן-גוריון בחלקו של שוקן ביצירת חלל למטרה הראשונית של הדמוקרטיה – החלפת דעות – ניכר בציטוט משנת 1969 שהובא בראשית המאמר.¹⁸⁶ רישום מהוסס שכזה ניכר גם באותות קטנים שנתרו ביומנו ובמכתבים שהחליף עם שוקן.¹⁸⁷

החיפוש, התהייה, ההתכוננות, הרצון לאסוף את המידע ולהבליע אותו תוך ידיעה שייוותר מסתורין קסום רחוק ובלתי מופענח תמיד, התובע את המשך החיפוש היו משותפים לשניהם. במישור המיתי הזה הם שוחחו, מביטים בדמותם הנחצבת

182 בשיחתו עם אלמוגי בראשית התפרצותה המחודשת של הפרשה סיפר אלמוגי כי בן-גוריון שאל אותו מדוע הוא במצב רוח. אלמוגי השיב שגם הוא קרא בוודאי כמותו את העיתונים. בן-גוריון הסתכל בו במבט חודר, קם ממקום מושבו ניגש אל מפת ישראל שהייתה תלויה על הקיר ואמר: 'הבט אלמוגי, אתה רואה את המפה? צריך לפתח את הנגב, צריך לפתח את הגליל. זה חשוב [...]'. אלמוגי מעיד שהיה נבוך, אך אמר – זה חזון, אך יש הווה. 'אין דבר כזה הנקרא הווה', פסק בן-גוריון בתקיפות. 'ברגע שאומרים הווה הוא כבר עבר. יש רק עבר ועתיד'. יוסף אלמוגי, המאבק על בן-גוריון, ירושלים, 1988, עמ' 114.

183 צחור, סוף המרוץ, עמ' 245-250.

184 בהקשר לכך ניתן לראות גם את פועלו הבלתי נלאה של גרשום שוקן להפצה ולתרגום של כתבי עגנון שהובילו לבסוף לזכייתו בפרס נובל. ראו, לאור, חיי עגנון, עמ' 539-545.

185 יומן בן-גוריון, 30.6.1965, 25.12.1967, אב"ג; גדעון סאמט, 'דווקא הציגה שלו', הארץ, 24.12.1990.

186 ראו הערה 6 לעיל.

187 יומן בן-גוריון, 25.12.1967, אב"ג.

בהיסטוריה, תוהים על חלקם בעיצוב פניה של ההיסטוריה היהודית בזמן החדש. לא רק בן-גוריון המצביא, מנהיג העם היהודי ומעצב המדינה עמד שם כי אם גם שוקן, שביקש בעיתונו ובהוצאת שוקן לא רק פרנסה אלא גם תרומה ממשית ליצירתם של חיי רוח ותרבות דמוקרטית ליברלית (שנגזרו כמובן מהבנתו את המושגים הללו). בשנות הארבעים והחמישים ייצגו בן-גוריון ושוקן שתי חלופות אידאולוגיות בתפיסת עולמם ושני מחנות מנוגדים בתפקידם במדינה דמוקרטית. בן-גוריון חוצב ההיסטוריה ומעצבה; שוקן המדווח והמייצר את ייצוגיה של המציאות והיזם הספרותי. בשנות השישים, ובעיקר מעת פרישתו מתפקידו כראש ממשלה, הלך בן-גוריון ועזב בהדרגה את תפקיד המדינאי ומעצב המציאות, מצב ה-doing, ופרש יותר ויותר אל עולמו הפנימי, אל מצב ה-being. דווקא בשלב זה, כשבן-גוריון הבודד נאבק על האמת שלו,¹⁸⁸ חלה התקרבות מסוימת בין שוקן וחברי מערכת אחרים בעיתונו ובין בן-גוריון. אפשר להבין את ההתקרבות על רקע הקמת רפ"י והעוינות שגילה הארץ לאשכול – ששימש עתה כליא הברק של הביקורת. אך זהו הסבר חלקי. דווקא המאבק חסר הפשרות של בן-גוריון על תפיסותיו, על האמת שלו, נגע ללבו הביקורתי של שוקן, אולי גם זקנתו.¹⁸⁹ במבט מרוחק היסטורי אל מעבר למעשה היומיומי העריך שוקן את בן-גוריון מאוד, למרות מגרעותיו. בסופו של יום הוא היה בעיניו מנהיג גדול.¹⁹⁰

ז. זיכרון

לסיום ברצוני לתאר מפגש אחד קצר בין שוקן לבן-גוריון ערב מלחמת ששת הימים. הגרסה המפורטת של האירוע מצויה בראיון שהעניק שוקן לתום שגב ב-1984, על אף שרישומה של הפגישה נזכר גם בראיון אחר.¹⁹¹ מדובר בזיכרון של אירוע שהתרחש שנים לפני כן, אך האירוע הותיר רישום עמוק בתודעתו של שוקן, מפני שלימים הבין שנגע לשורשי זהותו.

בראיון עם שגב קבע שוקן שהארץ ערב מלחמת ששת הימים התנגד להמתנה, ולמעשה שימש ביטאון של הצבא. פולס, כך סיפר לשגב, ביקש לפרסם מאמר ראשי ובו קבע שאין טעם לחכות יותר וכי יש לפעול מיד, לא להתמהמה יותר. 'מצד אחד', אמר שוקן,

188 ויץ, הפרידה, עמ' 95.

189 בביוגרפיה של עגנון מצטייר שוקן כאיש קצוות, כאדם נוקשה ותובעני מזה אך גם כאדם מסור ואוהב מזה. לאור, חיי עגנון, עמ' 476-478, 481-482, 595, 627, 636.

190 שגב, הארץ שלנו, עמ' 44; 'מיום ליום: שעת אבל לבית ישראל', הארץ, 2.12.1973.

191 עמוס נבו, 'גרשום שוקן – על ב.ג. העיתונות כאופוזיציה', ידיעות אחרונות, מוסף מיוחד למלאות

100 שנה להולדתו של דוד בן-גוריון, 3.10.1986.

חדר השינה של בן-גוריון בביתו בתל-אביב
[צלמת: לורית לייבוז'ין]

גם אני הייתי בדעה זו, מצד שני נזכרתי בחברה שהיינו שייכים אליהם בגרמניה הווימארית, השתייכנו לשכבה שהייתה אנטי-מלחמתית, פציפיסטית והדבר הפסול ביותר והגרוע ביותר היה הסתה למלחמה. והנה אני עומד לפרסם מאמר שבו אני קורא לפתוח במלחמה, זה הרתיע אותי. ואז באה לי איזה הברקה. הרי נמצא בתל-אביב המצביא הגדול ביותר של עם ישראל מאז דוד המלך. למה לא לשאול אותו. בן-גוריון שכב במטה בחדר מאד עלוב וקרא ספר פילוסופיה יונית באנגלית. בן-גוריון קרא מהר והחזיר לי את המאמר, סיפר שוקן. לא אמר מילה. אמרתי – מה אתה אומר? אמר – יש לי רק בקשה אחת כתוב פה שבגלל המצב צריך לבקש את בן-גוריון לחזור לממשלה. תוציאו את זה. אמרתי – ובאותו מאמר אנחנו דורשים לפתוח במלחמה. מה דעתך על זה? בן-גוריון אמר: אני חושב שזה אסון – אבל זה עניינכם.

שוקן סיפר שחזר למערכת והחליש את המאמר.¹⁹² בן-גוריון תיעד את המפגש בלקוניות ביומנו. הוא כתב כי שעה לפני חצות בא אליו שוקן עם מאמר מערכת בשביל

192 שגב, האדף שלנו, עמ' 24-26, 43-44.

הארץ של מחר וכי המאמר מחייב התקפה על מצרים ודורש החזרתו של בן-גוריון לשלטון. 'אמרתי בקיצור דעתי', כתב בן-גוריון, 'שאינה מזדהה עם מאמרו וביקשתיו שלא יזכיר שמי. אמר שלא יוכל כבר לתקן המאמר – אפשר רק לא להדפיסו'. למחרת רשם בן-גוריון ביומנו כי 'מאמר המערכת נדפס הבוקר בהארץ כמו שהוצע'.¹⁹³

נראה שבכל זאת הוכנסו במאמר שינויים. המאמר קבע שיש לפעול לפתיחת המצרים אך לא דרש פעולה מיידית – לא קוצר הרוח הישראלי ולא קוצר הזמנים יקבעו את עיתוי הפעולה, נכתב שם, אלא ההנהגה המדינית והצבאית. שוקן אף לא סיפר לקוראים שבן-גוריון מתנגד למלחמה. במאמר נכתב כי בחוגים רחבים של העם נפוצה הרגשת אי אמון כלפי הממשלה בהרכבה הנוכחי וכי אישיותו של בן-גוריון מגלמת בעיני עם ועולם את רצונה הנחוש של ישראל לעמוד אף במבחנים הקשים ביותר. הייתה זו לשון מעורפלת, קבע שגב.¹⁹⁴

ראוי אם כן להתעכב קמעה על הרגע ההיסטורי הזה, שיש לנו עליו תיעוד כפול. ברגע זה שוקן גילה מחדש את בן-גוריון שלכאורה שכח אותו, זאת על אף שימים אחדים לפני כן פגש בו,¹⁹⁵ ולפתע הייתה לו הברקה: הנה ילך לשוחח אתו. בן-גוריון שכב במיטה בחדר עלוב כדיוגנס בחבית שלו, קורא ספר פילוסופיה יוונית באנגלית. השכלתו אינה מושלמת, אינו קורא אותו ביוונית, ושמה זוהי שעה הרת גורל ובן-גוריון כבר איננו אלכסנדר מוקדון, איננו עסוק בהיסטוריה הפוליטית והמדינית הבורעת אלא שקוע בקריאת ספר פילוסופיה יוונית? משמע הוא כבר מחוץ לפוליס. או שמא הספר הוא דווקא זה המחבר ביניהם – כמו שיחה המתנהלת בלי צורך שידברו את מילותיה: מה אתה קורא בן-גוריון?

שוקן בא למצוא את אלכסנדר מוקדון – הוא כינה אותו בסיפור 'המצביא הגדול ביותר של עם ישראל מאז דוד המלך' – והנה מצא לפניו את דיוגנס מחוץ לפוליס מתנגד למלחמה, קורא ספר פילוסופיה יוונית באנגלית בחביתו (חדר עלוב מאוד). שוקן בא כדי למצוא מזור לנפשו – לזהותו – הרי ראה עצמו שייך לאלה המתנגדים למלחמה. בן-גוריון עזר לו לא רק ברגע ההיסטורי ההוא של 1967, שכן הוא ריכך את המאמר. אבל בראיה רטרופקטיווית בן-גוריון הדיוגני עזר לשוקן להיות יותר הוא עצמו – שוקן שוחר השלום.

בן-גוריון לא היה ב-1967 אלא האלטרנטיבה הגדולה של עצמו, לא עוד אלכסנדר מוקדון העושה לעצמו שם עולם ותהילת נצח במלחמה ובמדינאות. עתה הוא גר בחבית, מתנגד למלחמה, מסיר את עצמו כמועמד לשוב לכהונת ראש הממשלה, יוצא מן הפוליס. כל חייו זכה להכרה בדמותו כאלכסנדר מוקדון ולעולם לא כדיוגנס.

193 יומן בן-גוריון, 28.5.1967, אב"ג.

194 שגב, 1967, עמ' 295; הארץ, 28.5.1967.

195 יומן בן-גוריון, 23.5.1967, אב"ג.

בהרצאה שנשא שוקן ב-1989 בפני מקבלי תואר דוקטור לפילוסופיה ולמשפטים באוניברסיטת תל-אביב, הוא דיבר על ייעודו של האינטלקטואל. לאחר שסקר את השכלתם ופעולתם של ראשי הציונות משה הס, ליאון פינסקר, תיאודור הרצל וחיים וייצמן, הוא נפנה לדבר על בן-גוריון:

דוד בן-גוריון הוא היחיד בין אבות הציונות שלא זכה להשכלה אקדמית מושלמת. הוא היה מאוד מודע לחיסרון זה. הוא היה אינטלקטואל טבעי ומשום כך, כנראה, עסק כה הרבה באפלטון, בשפיוזה ובבורהיזם. על אף גדולתו כמנהיג פוליטי, בן-גוריון תמיד התייחס לבעיות התנועה והמדינה גם כאל אתגרים אינטלקטואליים.¹⁹⁶

דומה שבן-גוריון היה מאושר לו היה זוכה לשמוע ששוקן מציג אותו כאינטלקטואל. הוא שאף לשם עולם גם כדיוגנס – המסתפק במועט, שואף לאוטונומיה ולשלוות נפש – ולא רק כאלכסנדר מוקדון. שוקן בהרהור מאוחר, שנים רבות לאחר אותה פגישה, מבטא את צל צלילתו של המשפט בן האלמוות של אלכסנדר מוקדון: אלמלא הייתי אלכסנדר מוקדון הייתי רוצה להיות דיוגנס. בן-גוריון מבטא את הבחירה בין שתי האופציות האלה כשתי אופציות מרכזיות בתרבות המערבית. הוא החזיר את שוקן אל איזו אמת פנימית עזה המשקפת את עצמיותו ואת התבוננותו בהיסטוריה היהודית ובהיסטוריה האנושית. בזיכרונו של שוקן זהו רגע של אמת גדולה.¹⁹⁷ סיפור קטן המתעד את שיקום יחסיהם של שוקן ובן-גוריון חותם את הראיון הגדול שנתן שוקן לתום שגב בכותרת ראשית. הסיפור מדבר בעד עצמו:

כשבן-גוריון היה ראש-ממשלה אנחנו גם-כן היינו מסוכסכים איתו. היחס לבן-גוריון השתנה בעיקר אחרי שהוא פרש. אני פעם כתבתי מאמר על כרך המכתבים שלו "דיוקנו של מנהיג כאדם צעיר". מהכרך הזה אני ממש התלהבתי, ממש הקסים אותי כי גיליתי בו בן-גוריון חדש לגמרי. כשבן-גוריון קרא את המאמר, הוא אמר, אני גיליתי שוקן חדש.¹⁹⁸

196 גרשום שוקן, 'ייעודו של אינטלקטואל', הארץ, 23.12.1990.

197 בהקשר זה ראוי לבחון את דבריו של השופט העליון, אלפרד ויתקון, אף הוא יוצא גרמניה, על השפעת כישלון הרפובליקה הוויימאריית על תפיסת עולמו בכל הקשור לחופש העיתונות. אלפרד ויתקון, 'הרהורים על חופש העתונות', בתוך: רות גביזון (עורכת), זכויות אורח בישראל: קובץ מאמרים לכבוד חיים ה. כהן, ירושלים 1982, עמ' 161-166.

198 שגב, הארץ שלנו, 3.10.1984.